Симеон Радев

Това, което видях от БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

НАРОДНА КУЛТУРА

Симеон Радев

Това, което видях от БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

инж. Л. Карагяуров

Симеон Радев

Това, което видях от БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Съставителство, предговор,
бележки и приложения от
Траян Радев

Народна култура
София

инж. Л. Карагяуров

ПРЕДГОВОР

Тази книга е от поредицата късни писателски изяви на Симеон Радев. Поради малкия ѝ обем в началото на 80-те години бях я подготвил за обнародване в един том заедно с друга, не много по-обемиста от нея. Но то бе повече формална причина за дружното им отпечатване, наред с по-важното — че осветляват два коренно различни периода от дейността на Симеон Радев, които обаче по време следват непосредствено един след друг: участието му като доброволец в Балканската война и спешното му повикване, при току-що пламналата Междусъюзническа война, в София, където бива включен в българската делегация за сключване на примирие и мир в Букурещ. Естествено, поменатото ми намерение (въпреки официалното добро желание, дори морално одобрение на ръководството на Комитета за култура, предвид и на наближаващата 70-годишнина от балканските войни) не се осъществи. Не е загадка защо. Полето на нашата история беше оградена територия за десетина-петнадесет души титулувани партийни величия и на неколцина техни протежета. Нищо значимо не можеше да види бял свят, ако не мине под тяхното, осъществявано скрито от правоимащия, цензорство и редакторство. Особено за покойници, чието „наследство" те считаха за своя едва ли не узаконена плячка.

Слава богу, тази дълга нощ на духовен терор над хора и произведения, на открит башибозлук над лично творчество и дори над преки завети отмина. Но за жал вече няколко години положението в новосформиращото се книгопечатане и условията в него съвсем не са благопри-

ятни за оригинални български съчинения. В края на 1992 г. трябваше да се съглася книгата на Симеон Радев за „Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г." да излезе първа в самостоятелно издание; с уговорено обещание, че скоро след това ще излязат и други, стоящи в плана ми, работи на Симеон Радев. То не стана.

Сега друго едно, по-старо наше издателство изяви желание да публикува личните спомени на Симеон Радев от войната, която народът ни започна с невиждана жертвоготовност за освобождението на оставащите под турско владичество българи. Договорихме се те да излязат в отделно издание, в начален неголям тираж, но на добра хартия и с ясен печат. Дано обещанието се изпълни добре.

Тези неща бях длъжен да кажа — и за да отговоря на питания и запитвания на хора, които са чели книгата за Букурещката мирна конференция от 1913 г. А в нея съм изложил сбито и неща, които тук вече не се налага да повтарям: кога и как бяха създадени късните историко-мемоарни съчинения на Симеон Радев.

Що се отнася по-специално за настоящата „глава" или част от тях, мисля, че заглавието ѝ е достатъчно указателно: „Това, което видях от Балканската война". Бих добавил само, че като цялостно изпълнение тя е една книга, каквато досега почти липсваше за казаната война. Книга, която кратко, непосредно и обективно очертава атмосферата при обявяването на войната, писанията на някои от най-интересните чужди кореспонденти, дошли да отразяват събитията, положението в армейските ни щабове и в Македоно-Одринското опълчение, конкретните военачалници в определени моменти и действия, обикновените бойци доброволци. В живи, незабравими образи и характеристики. Те съставляват принос към националната ни характерология и към военната ни история. Не са отминати и някои от изпитанията и жертвите на войната. Дълбоко покъртващи са описания-

та на трагизма на две български майки — едната, дошла сякаш тъкмо за да види простреляния си син, другата, загубила вече съпруг и двама синове като четници, тича подир сетния си малолетен син, потеглящ доброволец; сцената с убития турчин, държащ в ръка писмо до майка си; вълнението на Иван Вазов в навечерието на грозящата ни военна катастрофа. Без да липсват, покрай някои напрегнати фронтови изживявания, ведри епизоди от дни на примирие (между които посещението му в „артистичната" Дванадесета дружина край Мраморно море, завладяването на остров в Сароския залив...) или впечатляващи лирични картини — пленително видение на Южнотракийската низина, огряна от слънце, посрещането на дружината в освободените тракийски селища, после в македонските градове; описанието на нощта и утрото в планината и пр. Смея да твърдя, че след „Погледи върху литературата и изкуството...", „Ранни спомени" и „Конференцията в Букурещ..." „Това, което видях от Балканската война" е един нов литературен шедьовър на Симеон Радев. А и духовна връзка между тях. Връзка, която вече позволява те взаимно да се допълват, без да губят — в стилно, познавателно и емоционално отношение — своята самостоятелност. Бидейки и трите с неповторима специфика: от и за три хронологично близки, но различни фази в живота и съдбата на нашия народ.*

13. VIII. 1993 г. *Тр. Р.*

---

* Като поменавам само книги, подготвени от него към края на живота му. — Тр. Р.

За всички бе ясно, че мобилизацията значеше война и още с обявяването ѝ[1]* се появи идеята да се създаде едно Македоно-Одринско опълчение от доброволци, в което да влязат неслужившите членове на емиграцията. Аз чаках то да се образува[2], за да се запиша в него. Началникът на Генералния щаб, генерал Фичев, с когото бях познат от дълги години, ме повика обаче и ми каза, че ще ме вземе в Главната квартира. „Имаме нужда — обясни ми той — от един човек, който да превежда на добър френски език бюлетините за военните действия. При това ти ще четеш чуждите вестници и ще ме държиш в течение на международното положение.“ Определено бе, както той ми обади, Главната квартира да бъде на първо време в Стара Загора. Дните, преди да тръгна за там, се изминаха за мен в причастие с ентусиазма, обладал всички. Войнственото настроение не беше зрелищно, но имаше нещо в него, което поразяваше надошлите в София чужди кореспонденти. Те бяха учудени да видят в посрещането на идеята за една война толкова много радост. Пратеникът на един френски вестник каза: „Този народ чака да се бие, както се чака голям празник.“

Чужди кореспонденти имаше много и от различни страни. Обзети от професионалната ревност за изпреварване, те тичаха от място на място за новини, пъстреха улиците на малката още наша столица

---

* Знак за бележка отзад! (Вж. с. 85 и следващите.)

със своите непознати фигури и привличаха любопитството с шумните си разговори. Най-трескави бяха италианците, както можеше да се очаква от техния национален темперамент. Те откриха в София един стар българин — бивш участник в сицилийската експедиция на Гарибалди; разпитваха го за спомените му, фотографираха го и му посветиха дълги дописки в своите вестници. За чуждите кореспонденти се установи цензура, която правителството възложи на министъра на железниците Франгя[3]. Той се настани за тази цел в телеграфо-пощенската станция. Понеже железничарите бяха мобилизирани, Франгя, като техен шеф, си тури също пагони. Къс, с дебело шкембе, той представляваше в генералската си униформа доста комичен образ; но голямото му добродушие го спасяваше от присмеха. Франгя имаше в кабинета си една машина за правене на кафе. Той черпеше чуждите кореспонденти и им разказваше анекдоти. Някогашният автор на стихотворната сбирка „Венец на българската муса“ — заглавие, което Ботев направи паметно, като към „муса“ прибави в скоби „кеседжия“ — беше запазил от ранните години на своите поетически вдъхновения живата фантазия и сладкодумието. Това го правеше за кореспондентите занимателен, но крайно неудобен, защото между кафето и приказките не оставаше място за навременното цензуриране на депешите.[4]

Между кореспондентите се намираше и един пратеник на меродавния парижки вестник „Льо Тан“. Аз трябваше да се занимавам с него, тъй като от няколко години бях кореспондент в София на същия вестник. Той се нуждаеше от един преводач; препоръчах му Йордан Мечкаров*, който бе прекарал

* Мечкаров направи в журналистиката дълга кариера, която завърши като сътрудник на вестник „Слово“. После той стана

една година в Париж, подготвяйки се за актьор, и знаеше доста добре[5] френски. Мечкаров често ми е напомнял по-късно, че съм му бил кръстник в журнализма. Рене Пюò — така се казваше кореспондентът на „Льо Тан", беше човек с литературна култура, но непривлекателен и не можа да стане сближаване между нас. Друг един французки кореспондент ми беше познат от ранни младини и бях щастлив да възобновя с него старото приятелство. Той се казваше Людовик Нодò и представляваше големия френски ежедневник „Льо Журнал". Нодо бе име, популярно в кръговете на емиграцията. През 1902 г. той бе посетил Македония и пред френската публика бе представил със своя голям описателен талант, наклонен към драматизъм, както теглото на българското население, тъй и революционното движение. Това важеше за нас в България, но голямата си известност той доби през време на Руско-японската война, когато, кореспондент при руската армия, той бе пленен от японците. Аз всякога съм имал едно подозрение, че Нодо нарочно се остави да бъде

директор на печата, за кратко време и пълномощен министър на самостоятелен пост. Родом от Кюстендил, името на семейството му е свързано с една необикновена история в този град. „Баща ми — разказваше ми той — починал и го занесли в църквата „Света Мина" да го опеят. Погребението обаче не могло да стане поради силен дъжд. Оставили го за другия ден. Сутринта, когато клисарят отворил вратата, видял, че мъртвият бил седнал в ковчега и пушел." — „Че къде е намерил цигари и огън?" — попитах аз. „Обичай у нас е — отговори Мечкаров — при погребение да слагат в единия джоб на покойника парà (парàта за минаването на Стикса), а в другия това, което най-много обича. На баща ми турили кутия цигари. Като се събудил, той изважда една от тях и я запалва на свещта, която горяла до ковчега му." Клисарят припаднал и останал дълго време болен. Мечкаровият баща обаче се завърнал дома, като че ли нищо не му е имало. Йордан Мечкаров имаше добро перо и беше духовит събеседник, обичан от другарите му.

пленен, защото искаше да види войната и от другата страна. Той прекарал цяла година в Токио и беше неизчерпаем, разказвайки спомени за времето, преживяно там. След като си предадеше вечерта телеграмите, ние се събирахме понякога в казиното. Той ме пренасяше далеч от събитията на деня, в незабравената от него Япония. Бил се оженил там, по съществуващия тогава японски обичай, с контракт за определено време и живял в новото си японско семейство като японец. „Вечерно време — разказваше той — през хубавите топли нощи излизах на разходка, придружен от цялото домочадие на съпругата си и предшествуван от слуги, един от които вървеше напред с фенер.“ Питах го дали е оставил след себе си някаква трагедия както в „Бътерфлай“. „Не — каза той. — Скоро след моето заминаване тя се омъжи за един офицер от Генералния щаб.“ Забелязвайки моето учудване, той обясни: „В ония години една японка да живее известно време с бял чужденец — това се смяташе за нея като стаж в европейската култура.“

От тоя сантиментален епизод Нодо не пожела да направи един роман, както Пиер Лоти с мадам Кризантем. Белетристиката не го блазнеше. Кореспонденциите му от Руско-японската война го бяха направили прочут. В предстоящата ни война с Турция той виждаше сега случай да се върне към описанията на боеве, което да поднови неговата именитост. Към тая си амбиция той прибавяше своите горещи симпатии към българския народ, родени във времето, когато ходи в Македония — и вярата му, че българската войска ще даде в тракийските поля сражения, достойни за обичания от него начин на разказване.

Когато наближи времето да замина за Стара Загора, пратиха ме да ме облекат във Военното

училище като войник. Оттам излязох в един вид, който не позволяваше да ме турят в никоя категория на българското войнство. Бях облечен в офицерски панталони, куртка на юнкер, шинел на фелдфебел от музикалната команда. Отидох у Попов да си купя една нова фуражка. Тук обаче срещнах капитан Александър Самарджиев, дошъл да вземе една за себе си. Той ми подари старата своя и така прибавих към своята чудновата униформа и фуражката на генералщабен офицер. За Стара Загора заминах[6] заедно с д-р Генадиев. Той отиваше при генерал Кутинчев, командуващ Първа армия. В Стара Загора аз бях зачислен към Цензурната секция[7]. На същата служба бяха повикани Венелин Ганев, Михаил Арнаудов, д-р Нейчо Иванов, директор на едно частно търговско училище в София, Александър Балабанов и Елин Пелин. Михаил Арнаудов беше вече известен с някои свои трудове, които ценях, но той и аз се движехме в различни кръгове в София и познанството ни беше останало повърхностно. С Венелин Ганев бях състудент в Женева. След като свършихме правото, аз станах сътрудник на „Вечерна поща“, а той се настани адвокат в Русе. Венелин Ганев има една природа, която не подканя към другаруване и приятелство. Ние бяхме седели в Женевския университет на едни и същи чинове, пред едни и същи професори, без да сме си разменили повече от две думи. Затова бях доста изненадан, когато през 1904 г. той дойде да ме види във „Вечерна поща“. Поканих го на обед в гостилницата „Панах“ и там, при разговор, той ми разкри целта на свиждането му с мен. Молѝ ме да кажа от негово име на д-р[8] Генадиев, че ще стане стамболовист, ако го назначат за началник на отделение в Министерството на правосъдието. Генадиев посрещна това ходатайство с възмущение: „Кажи му, че в нашата

партия не се влиза с пазарлък.“ След това Венелин Ганев влезе в Радикалната партия и взе ред между нейните водители. Двамата не се срещнахме повече.

Михаил Арнаудов и Венелин Ганев малко стояха в Стара Загора. Те заминаха с някои кореспонденти за армията[9]. Останахме четиримата от вече споменатите. Нейчо Иванов беше весел и приятен човек, отличен за компания. Но най-често се събирахме Елин Пелин, Балабанов и аз. Балабанов беше облечен също като мен във Военното училище. Аз не мога да опиша себе си, тъй като нямаше голямо огледало да се видя; но за да опиша Балабанова, словесните средства не биха ми стигнали; потребна би била четката на един художник. От нас тримата само Елин Пелин беше облечен като истински войник. Трябва да отбележа, че той представляваше и войнствен образ, стегнат, добре опасан. Нито един от нас тримата не беше минал през казармата. Началникът на Цензурната секция, майор Лефтеров[10], трябваше да ни учи как да отдаваме чест и когато влизаме в някое кафене или гостилница, как да искаме разрешение от най-старшия от присъствуващите там офицери и да ставаме, когато някой офицер влезе. Ние тримата всяка вечер ходехме в „Златен лъв“. Там идваше редовно един стар полковник на име Аврамов. Когато той влизаше, ние тримата ставахме, но понеже се научи кои сме, той, щом се покажеше на вратата, правеше ни знак да не ставаме. Ето че една вечер влиза Балабанов, отправя погледа си към полковник Аврамов и му прави жест с ръката да не става. Чу се смях сред публиката, но Балабанов, без да забележи нищо, дойде спокойно да седне на масата ни. От този ден между Балабанова и полковник Аврамов се завърза голямо приятелство. За добрия старец се разправяше по-късно една също забавна история. Той бил преместен дру-

гаде и когато там минавала пред него една бригада от Македоно-Одринското опълчение, той поздравил Щипска дружина със „здравейте, щипци“ и Скопска дружина със „здравейте, скопци“[11]. Трябва да спомена и една случка с професор Арнаудов, която много ни развесели и която той сам обичаше да разказва. Срещнал на улицата цар Фердинанд и застанал да му отдаде чест, както го бяха научили, но понеже се касаело до царствена особа, той отдал чест, покланяйки се дълбоко. Фердинанд учудено го погледнал. „Погледна ме и се засмя“ – казваше Арнаудов.

На 5 октомври се извърши тържествен молебен[12]. Фердинанд прочете прокламация за обявяване на войната и Методи Кусевич, старозагорски митрополит, държа реч. Аз си спомням тези минути като преживени в унес. Когато излизахме от черквата, сърцата на всички бяха дълбоко развълнувани, но в нашето вълнение цареше, свръх всичко, възторжена вяра в победата. Последователните борби на Възраждането, почвани все със смелост и увенчавани винаги със сполука – последният пример бе Съединението, – дадоха на българския народ голямо самочувствие, бих казал, една религия на национален оптимизъм. Шейново и Шипка, Сливница показаха, от друга страна, че българинът бе запазил ненакърнена храбростта, с която се бяха прославили неговите прадеди в най-старото минало. Ние имахме срещу себе си силен противник, но крайно подценявахме неговата сила. Чудно нещо: пет века под турско робство, сега вече, след като 34 години владеехме над турци в България, гледахме въобще на турчина от горе на долу. За самата Турция се носеше у нас популярното понятие, че е умирающа държава. Трябва да кажа, че за това помогнаха не малко карикатурите на Божинова във „Вечерна поща“, в

които султанът биваше винаги изобразен като болник с превързана глава. Толкова българи, минали през войската, бяха имали при стрелба една мишенка с фес. Това го обричаше в очите им като предопределена жертва.

Аз превеждах на френски първите бюлетини със съобщенията за нашите победи. Припомням си, пътьом казано, че се намерих в затруднение как да преведа „настъплението на българската войска", тъй като думата „офанзива" не бях срещал дотогава.

Всеобщото увлечение не ми пречеше да забележа у нашето началство ако не загриженост, то едно напрегнато съсредоточение. На 11 октомври майор Лефтеров, развеселен, ни съобщи, че Лозенград е паднал. „Сега войната е наполовина спечелена" — каза ни той. По-късно можах да разбера от това, което слушах и четох, колко прави бяха неговите думи и какво значение имаше превземането на Лозенград за по-нататъшния ход на операциите. Тук командуването на българската армия бе извършило една стратегическа изненада, която се посрещна от чуждия военен свят като принос към стратегията. Трябва да отбележа, че заслугата принадлежеше изключително на генерал Фичев, автор на операционния план.* Падането на Лозенград възбуди голямо

* Ще кажа няколко думи за начина, по който се е родила у него идеята за тази маневра. В 1909 година офицери, участвуващи в една турско-българска комисия за точната делимитация на границата, забелязали, че при Странджа планина, която ни делеше от Турция с гора, смятана непроходима за една армия, можела да мине артилерия. Две години по-късно Фичев води там на полски поездки офицерите от Генералния щаб, служещи при него. „Констатирахме — разказваше ми един от тях, — че действително артилерия може да си пробие път там." Тогава Фичев променил операционния план на своите предшественици начело на Генералния щаб, между които Рад-

ликуване. По лицата сияеше радостта от победата. Елин Пелин, Балабанов и аз ходехме да обядваме в една малка гостилница, държана от една стара жена. Когато този ден седнахме на масата, тя ни извика: „Момчета, Лозенград паднал. Днес сутлящът е от мен." В друг един ъгъл седяха две учителки, които нямаха никаква представа кои сме ние. Те казаха на гостилничарката: „Дай и от нас по едно реване на войниците." Всички знаят какво значение има черпенето у нас. То ни даваше мярката на щастливото възбуждение, което бе обзело народа. В тази гостилница ние тримата прекарахме много приятни часове. На масата служеше едно момиче, което Елин Пелин закачаше със своите шопски приказки: „Ти, моме, не се плаши от нас, не сме лошави люге." — „Зная, зная — отговори му то, — кой е запасен, не е опасен." За пръв път видях Пелинко безответен.

Пристигането на толкова чужденци в Стара Загора даваше на главните улици на провинциалния град голямо оживление. Освен чуждите кореспонденти тук бяха дошли военните аташета на много държави, големи и малки. Двама от тях привличаха особено вниманието ми — сръбският военен аташе Лешанин* и италианският Рубин де Червин. Първият със своето име, вторият — с елегантния си вид. За втори път името на един Лешанин влизаше в историята на сръбско-българските отношения. Генерал Милойко Лешанин беше военен министър, кога-

ко Димитриев. Появяването на Трета армия пред Лозенград, където турците не я очакваха, беше голям удар за тяхното командуване. То внесе разстройство в техния фронт и отвори за българската армия пътя за Цариград. Как по тоя път тя бе спряна от заповеди за неоправдано закъсняване, е въпрос, който не принадлежи на мен да го разглеждам.

* Полковник Лешанин не беше, собствено, военно аташе, а представител на сръбската Главна квартира при нашата.

то през 1885 година крал Милан ни обяви война. Сега неговият син идваше при нас, за да свърже по-тясно връзките между двете войнства. Рубин де Червин беше много обичан във висшето софийско общество. От всички свои колеги той проличаваше като най-голям аристократ и минаваше по-скоро за салонен човек, отколкото за войник. Смъртта му обаче показа шест години по-късно, че е имал войнишко сърце. Той се самоубил след италианското поражение при Капорето, не можейки да преживее срама, че неговата конна бригада се разбягала.

Падането на Лозенград вдигна завесата над първото действие от голямата военна драма, която бе почнала между България и Турция. Чуждите кореспонденти бяха много възбудени. Те бяха в непрекъснато движение[13]. Това, което научаваха от нас в Цензурната секция, не им стигаше. Обаче бедата беше, че каквото узнаваха от своите военни аташета, ние не всеки път пропускахме. Имахме точни инструкции, които ни обвързваха. Нашата строгост често пъти ги дразнеше. Те я намираха неоправдана и дори безсмислена. При мене идеха френските кореспонденти и аз бях много притеснен, когато трябваше да се разправям с тях. Една вечер един от тях донесе телеграма, с която съобщаваше за падането на Баба-Ески. Аз не се съгласих да я пусна. „Но защо — питаше той, — фактът не е ли сигурен?“ — „Сигурен е — отговорих му аз, — но ние още го крием.“ — „От кого го криете? — почти извика той. — От турците ли? Те го знаят.“ — „ Може още да не го знаят“ — забелязах аз. Отговорът ми изглеждаше безсмислен, глупав. Но той ни беше даден от началството. Майор Лефтеров наистина ни обясни после, че при оръкването на военните действия, когато има скъсване на линиите, може едно командуване да остане за малко време без известия за

това, което става по някои сектори на фронта. Някои от най-известните военни кореспонденти бяха заминали за разните български армии още при обявяването на войната. Така бе с Людовик Нодо, с Луиджи Бардзини[14], кореспондент на „Куриере дела Сера", също прочут от Руско-японската война; Рене Пюо, за когото вече говорих; един действуващ френски офицер, който бе получил отпуск и който публикува за войната книга, подписана с псевдонима Ален де Пененрьон[15]; Х. Вагнер[16], кореспондент на „Райхсшпорт", чиито дописки излезнаха събрани наедно и бяха много цитирани у нас. Другите кореспонденти, останали по неволя в Стара Загора, бяха уязвени от привилегията, дадена на заминалите, и това ги правеше много нервни. Един от тях обаче запазваше ненарушимо спокойствие — Ш.(?) Валие[17], кореспондент на „Льо Матен". Той не си даваше много зор за новини. Каквото не му достигаше, допълваше го със своето въображение. Аз с голямо удоволствие четях неговите телеграми. Като известяваше за някое сражение, той го описваше, като да е бил там, туряше в действие артилерията, хвърляше в атака пехотата и пращаше кавалерията да преследва. Често бях принуден да заличавам някои от патетичните пасажи заради очевидната им невероятност и това го учудваше, тъй като бе убеден, че с тях именно даваше най-голяма слава на българското оръжие. Той не бе видял никога българската войска в поход, но еднъж я описваше облечена кой с каквото може, едни с ботуши, други с цървули, някои окъсани, но всички със свещен пламък в очите. Аз, след съвещание с началството, не я пусках. Той не можеше да разбере защо. „Какво по-славно можех да кажа за вашите войници? — питаше той. — Аз ги сравних със солдатите на Френската революция, които с външен вид като тех-

ния вървяха от победа към победа, пеейки „Марсилезата“.“[18]

Чуждите кореспонденти ставаха все по-неудобни и генерал Фичев гледаше някак да се отърве от тях. Понеже те протестираха, че искат да бъдат по-близо до фронта, той ги изпрати вкупом в Мустафа-Паша* при генерал Иванов, командуващ Втора армия. Аз реших да тръгна с тях, въпреки че Фичев искаше да ме задържи при себе си.[19] В Мустафа-Паша намерих нова компания — Григор Василев и Никола Милев. Живеехме наедно, в една стая, и вечерите прекарвахме в нескончаеми разговори върху събитията на деня и догадки за бъдещето[20]. Генерал Иванов[21] посрещна с недоволство дошлите кореспонденти и понеже беше в лоши отношения с Фичев, мислеше, че той му ги е изпратил, за да му създават главоболие. И той реши да се освободи от тях. В щаба на Втора армия имаше един офицер, прост и суров — Шкойнов, впоследствие водител на легионерите. Една вечер той събра кореспондентите, извика и мен като преводач. Взел пред тях внушителна поза, той ми каза да им предам заповед да напуснат веднага Свиленград, без да даде някакво обяснение. Аз бях уплашен от последствията на една такава безумна постъпка и ако бих могъл да видя началник-щаба на генерал Иванов — полковник Жеков, — когото познавах добре, щях да го убедя да се отмени взетото решение; но Шкойнов[22] не ми остави време. Той настоя веднага да преведа думите му. Кореспондентите взеха да протестират шумно, но трябваше да се подчинят. Заповедта на Шкойнов беше да заминат незабавно, понеже един трен тръгва за София. Беше тъмно, валеше дъжд и по калните улици на града кореспондентите взеха

---

* Сега Свиленград.

пътя за гарата с куфарите си в ръка. Те бяха дошли с добри чувства в България и си отиваха унизени и пълни с гняв. Това бе една пакост за нас и понеже аз бях преводачът, част от вината падна незаслужено и върху мен.

Все пак няколко кореспонденти успяха да останат в Мустафа-Паша. Един от тях беше англичанинът Гибонс, кореспондент на „Дейли Нюз", вестника, който се ползуваше с историческо име в България, тъй като в него бяха изнесени за пръв път известията за турските зверства след Априлското въстание. Той настояваше много да иде по-близко на фронта и един ден, по заповед на началството, Григор Василев, Милев и аз го придружихме до щаба на Осма дивизия. Нейният началник беше генерал Кирков[23] — изискано облечен, като че ли прави визита някъде, и с приветливи маниери. Той прие англичанина много любезно и му позволи да отиде до самата линия на фронта. Неговият началник-щаб беше майор Русев, бъдещият министър на вътрешните работи след 9 юни. Той ни каза, че там, където ни изпраща, поставяли една батарея, и ни препоръча да не се показваме на група, за да не се предизвика престрелка от турска страна. Пристигнахме при една дружина и там открихме наш добър познат между ротните командири — Александър Паскалев, известния книгоиздател. Повикахме го да разговаря с нашия англичанин и всички насядахме на тревата, под едно хубаво слънце. Но едва бе започнал разговорът, и ето че дружинният командир дойде да ме вземе от групата. Аз не го познавах. После се научих, че се казва Колчаков и е от Прилеп. Той ме хвана под ръка, поведе ме към окопите и ми каза: „Ти искаше война, ела сега да видиш нещо от войната." Все под ръка и воден от него, тръгнахме да минем пред самите окопи. Преди няколко дни тук бе станало

сражение и убити турски войници лежаха още неприбрани. Един от тях, грамаден човек, простян по гръб, държеше в ръката си, вдигната нагоре, някакво парче бяла хартия. Колчаков се приближи до трупа, поиска да вземе хартията и можа само да я откъсне из вкочанените пръсти. Оказа се при прочитането, че това било писмо на умрелия до майка му.*

Когато напуснах Стара Загора, големите сражения бяха вече станали. Аз преведох на френски бюлетина за победата при Люле-Бургас. Големият въпрос, който се разискваше в Мустафа-Паша, беше за по-нататъшния ход на войната. В това, което се е писало по-късно, чел съм, че генерал Иванов настоявал още от самото начало на войната да се атакува Одрин и че Главната квартира се възпротивила. Когато бях в Мустафа-Паша, не чувах да се говори за това намерение. Разговорите на офицерите се отнасяха главно за укрепленията на крепостта. Откато се беше открило наше търговско агентство** в Одрин, българското правителство изпращаше при него като секретари артилерийски офицери, задачата на които беше да вършат разузнаване около града. Последният от тях — Неделчев, имаше особена заслуга в това отношение. Но въпреки всичко до абсолютно сигурни и пълни данни не беше се стигнало, поне ако съдя по догадките, които слушах да се правят. Носеха се разкази за вълчи ями и

---

* Като диктувам тези редове, аз, макар да съм сигурен за паметта си, питам се все пак дали това отиване на фронта с Гибонс стана след изпъждането на чуждите кореспонденти или малко преди това. Във всеки случай важно бе за мен да разкажа за писмото на убития турчин до майка му. Нещо, което не мога да си спомня, без да почувствувам вълнение.

** Така се наричаха до Независимостта нашите консулства в Турция.

пр., които след превземането на Одрин се оказаха басни.

В Мустафа-Паша имаше цензура, но след заминаването на чуждите кореспонденти тя остана само за писмата на българските войници. Случваше ни се да срещаме в тези писма неща любопитни или трогателни. Някой да бе си взел бележки от тях, щеше да може да издаде много интересна книга за психологията на българския народ, особено селския. Аз лично от цензурската работа се чувствувах много притеснен, защото, както казах, моето желание беше да постъпя в Македоно-Одринското опълчение[24]. Бях нетърпелив да чуя, че то вече се е образувало, и да се причисля към него. Най-после един ден, датата не помня точно, мина през Мустафа-Паша Първа Дебърска дружина. Аз заминах с нея. Дружинният командир беше един възрастен човек, финансов чиновник, несъмнено добър патриот, но от военните работи знаеше само това, което бе научил за няколкото месеца като доброволец в Сръбско-българската война. Още първия ден на похода разбрах, че той не умее да води дружината. Към некомпетентността му се прибавяше и сприхавият му характер. Имаше от него голямо недоволство, роптание. От лошо разположение се беше създала една легенда за миналото му; бил уж един от детронаторите на Батемберга. „А сега сака со нас да се лебитира“*, казваха някои. Местата, по които минахме, няма да споменавам. Ще се спра малко само на Енидже. Тук попаднах за през нощта в къщата на един от първенците на селото. Оказа се, че домакинът бил абонат на моя вестник „Воля“, който се изпращаше в Турция под името „Народност“. Той ме посрещна така мило, като да му бях очакван гост. Сутринта

* Реабилитира.

отидох в една военна болница, настанена наблизо. Излезнал ми беше на врата цирей, който не само много ме мъчеше, но и ме плашеше, защото се питах постоянно дали от яката на куртката ми, стояла кой знае къде, няма да ми дойде някоя инфекция. В болницата, която се ръководеше от моя приятел д-р Димитър Киров, служеше и д-р Белинов, който ми каза, че трябва да се оперира. Когато се приготовляваше за малката операция, при него дойде да прислужва като санитар един актьор от Народния театър — Христов. Той се провикна: „Ей, елате, хора, да видите в тази война и капки македонска кръв." Можех да му отговоря, че ако той да не бе станал санитар, а бе отишъл на фронта, щеше да види много македонска кръв пролята, но неговата шега беше беззлобна и аз от всички най-много се смях.

Наближаваше часът да тръгнем за Лозенград. На връщане от болницата, когато стигнах до квартирата си, видях, че ме чакат няколко от доброволците, начело с един млад човек, за когото знаех, че е студент. Това бе една делегация, от името на която той ми представи писмена резолюция. Тя почваше: „Доброволците от Първа Дебърска дружина, събрани днес на площада в село Енидже, като взехме предвид..." Следваха точка по точка няколко обвинения против дружинния командир. Най-после идваше решението, че дружината го е свалила и ме е провъзгласила мен, Симеон Радев, за дружинен командир. Най-напред ме досмеша да се видя дружинен командир, аз, който не бях хващал пушка през живота си, но веднага видях и сериозната страна на работите. Казах на тези, които ми носеха резолюцията, че това, което са направили, е безумие и че то може да има опасни последствия за тях. Но нищо не помогна. Те ми отговориха, че докато не се махне

дружинният командир, не мръдват от селото. Нямаше как, отидох да видя дружината. Тя беше събрана и оживено разискваше. Имаше в нея доста възрастни хора, занаятчии, еснафлии и на тях сигурно щях да мога да повлияя, но това щеше да значи да противопоставя доброволците едни на други. Командирът стоеше настрана, сам, кипящ и засрамен. Съветвах се с него. „Ще видим по-нататък – каза ми той, – засега поведете дружината към Лозенград." Да я поведа, но как се повежда дружина? Между нас имаше само един служил във войската, ефрейтор, шоп, който гледаше на дружината с негодувание и я смяташе за тълпа. Той ми каза какво да изкомандувам. Дружината потегли, аз напред пеша, командирът – отзад на кон. Когато наближихме Лозенград, дадох почивка. Доброволците насядаха и аз им държах реч: „Сега ще влезем в един град, където има чужди консули. Вие сте първата войска от македонци, която те ще видят. По нея ще заключат дали Македония е достойна да бъде свободна. Затова – свърших аз – трябва да влезете в града бодро." При тези ми думи някои извадиха от джобовете си огледалца и си засукаха мустаците.

В Лозенград още същия ден отидох в Главната квартира. Видях най-напред генерал Савов и после генерал Фичев. Попитах и двамата дали ще атакуваме Чаталджа. Савов ми каза: „Тая работа умът ми още не я хваща." Фичев: „Тая работа не е за нашите уста лъжица." На другия ден дружината бе въоръжена с пушки, останали от убити в боевете войници. По моя молба лично Фичев дойде да я подведе под клетва. Той обясни на доброволците, че отсега те са вече войници и че за една войска дисциплината е едно от главните условия за победата. Те и без това, като се видяха в град, пълен с военни, сами се усмириха. Лозенград напуснаха със същия коман-

дир. Аз реших да не заминавам с тях. Току-що бе пристигнала Трета Солунска дружина от Македоно-Одринското опълчение. Неин командир беше запасният ротмистър Димитър Атанасов. Смел ездач, познат от скачките, несравним компаньон за шеги и веселба, той бе една популярна фигура в кавалерията. Другарите му го наричаха Харамията, тъй като и при трите македонски въстания: 1895 г., 1902 г. и в 1903 г., той бе напускал частта си, за да води чета. Ние бяхме отдавна приятели. В 1908 г., малко след Младотурската революция, той ме придружи, когато тръгнах от Солун за една журналистическа анкета в село Скрижево, Драмско, където по заповед на Т. Паница бяха убити селяни, понеже отказали да плащат данък на Сандански, като заявили, че щом свободата вече е дошла, няма нужда по-нататък от комитет. Как къщата, в която Атанасов и аз бяхме отседнали, беше заобиколена от една чета на Паница, дошла да ни убие, как се спасихме по чудо, всичко това съм разказал в печата още тогава. На Атанасова стана много драго, когато отидох да му кажа, че ще се запиша в неговата дружина. Оставаше ми един ден, за да се приготвя по-добре за поход. Още преди да се обяви мобилизацията, когато вече се знаеше, че тя иде, Иван Халачев, участник в старото опълчение от 1877 г, ме посъветва да си приготвя добри чизми. Поръчах ги у Чохаджиев, но вместо да кажа добри, казал съм хубави и като отидох да ги взема, видях, че ги направил лачени. Те ме стягаха ужасно и краката ми така се набиха, че всяко стъпване беше болка. Познат от София офицер ме заведе в един склад, за да се обуя удобно. Друг офицер, Кехайов, когото не познавах и когото даже нямах случай да срещна, за да му изкажа благодарност, ми прати по своя войник един кон, забравен от турците в някой яхър при бягство-

то им. Конят беше изтощен, но от хубава раса. Атанасов намери, че пò приляга на него, а на мен даде своя — мъничко, но пъргаво животно, което нарекох Мишка. Така остана то известно в дружината.

Трета Солунска дружина беше също въоръжена в Лозенград[25]. Но нейните доброволци, още преди да се въоръжат, изглеждаха на войници. Атанасов още по пътя бе успял да им даде този вид и този дух. След Лозенград преспахме в Кавакли и на другия ден стигнахме в Баба-Ески. Тук имаше и други военни части, взели дял в боевете и пратени за защитата срещу възможни нападения на нашата съобщителна линия. Вечерта в гостилницата срещнах някои познати лица от София. Там ми посочиха двама юноши, синове на видни софийски семейства, напуснали гимназията, за да вървят с войската: Жоро Сарафов, син на Михаил Сарафов, бивш министър в два кабинета и пълномощен министър в Цариград при обявяването на войната, Никола Винаров, син на генерал Винаров, починалия преди четири години инспектор на кавалерията. Никола Винаров, бъдещ мой шурей, беше тогава на петнадесет години. Неговият брат Борис, студент в Политехниката в Дрезден, беше и той доброволец. И тримата след заминаването им от Баба-Ески се разболели, понеже пили по пътя вода от някаква локва. Жоро Сарафов, чудесен младеж, почина в Чорлу от тифус. Докато бяхме в гостилницата, настъпи суматоха. Чу се стрелба и се пръсна слух, че една маса от башибозуци нападнала града. Трета Солунска дружина излезе на позиция. Оказа се, че тревогата била напразна. Но ние останахме да пазим от никого незастрашавания град. Нощта беше ведра и студена, духаше силен вятър. Атанасов имаше един кожух, който му стигаше до петите; той се зави в него. Но мен студът ме пронизваше през шинела. Взех слама

от едни купи наблизо и я постлах, но докато да легна на нея, вятърът я отнесе. За пръв път изпитвах тежестта на войната и събирах всичките си душевни сили, за да я понеса с твърдост. Но твърдостта ми почваше да слабее, когато се чу един глас: „Има ли тук някой Симеон Радев?“ Извиках: „Аз“ – и станах. Дошъл бе един войник да предаде, че ме вика комендантът на града. Атанасов ми каза: „Върви!“ – но забелязах, стана му неприятно, че някой се разпорежда в дружината му. Войникът ме заведе в комендантството. В стаята, в която влязох, седеха около една маса четирима офицери. Единият от тях стана да ме посрещне. Видях пред себе си запасния майор Иваницов, който година по-рано бе ме придружавал при моята изборна агитация във Видин, където си бях поставил кандидатурата за Великото народно събрание. Майор Иваницов се научил за моето присъствие в Баба-Ески и ме повикал, за да не мръзна на полето. „Вечерял ли си?“ – „Да.“ – „Тогава иди легни там да спиш.“ И ми посочи един походен креват. В стаята гореше печка. Като легнах, почувствувах в топлината, като че ли цялото ми същество се топеше в някакво неописуемо блаженство. Очите ми тежеха за сън, но аз правех свръхчовешко усилие да не заспя. Докато четиримата офицери продължаваха оживено своя прекъснат от влизането ми покер, аз се борех с една мъчителна мисъл: „Какво ще си кажат моите другари от дружината, като видят, че при първото излизане на позиция съм се отделил от тях?“ Това не ми даваше мир. Станах и казах, че ще си вървя. Иваницов се опита да ме спре, но като видя, че съм решен да си отида, попита ме: „Я да видя как си облечен.“ Под ризата си нямах нищо. Той отвори един куфар, извади една фланела и ми каза: „Облечи поне туй.“ Върнах се в дружината.

Сутринта тръгнахме за Хайребол[26]. Над тракийската поляна грееше весело слънце. Една късна есен разкриваше всичката си прелест. В Хайребол се намираше щабът на тъй наречения Хайреболски отряд, чийто началник беше полковник Петър Салабашев. В състава на отряда идваше да влезе и Първа бригада от Македоно-Одринското опълчение. В Хайребол получихме заповед да тръгнем за Малгара. По пътя един човек, който работеше в нивата си, като ни видя, приближи се към нас и гледайки ни, свали феса си и се прекръсти. Атанасов, родом от село Сухо[27], Солунско, знаеше гръцки. Той го попита: „Чия е тази нива?“ — „На един турчин.“ — „Давам ти я.“ Гъркът се спусна да му целува ръка. Той искаше да събере праз и да ни го раздаде, но Атанасов му каза, че трябва да бързаме, и той ни изпрати с благословия. Ние бързахме наистина, такава бе заповедта. Като продължихме пътя си, посрещна ни поручик Кашев от Седми кавалерийски полк. Той ни каза, че пред Малгара се води бой и че турците обхождат левия ни фланг. Атанасов отговори: „Кажете, че пристигам и ще обходя техния десен фланг.“ Ние ускорихме още повече хода и подир малко чувахме вече стрелбата. Стигнахме до Каливя, гръцко село, разположено в подножието на една височина, над която се издига Малгара. Атанасов заповяда: „Развейте знамето и с песни!“ Така влязохме, посрещнати от гърците с възторжени викове „Зѝто!“*. Турците бяха на отсрещния на Малгара хълм и оттам обстрелваха селото. Атанасов разгърна дружината във верига и даде заповед за настъпление. В Каливя имаше манастир. Едно калугерче тръгна също с нас с кръст в ръка. Настъпвахме по хълма нагоре през едни лозя. Аз вървях с Атанасов.

* Да живеете!

Бях увлечен дотолкова, че не усещах как наоколо падат куршуми. Когато залегнахме, Атанасов ме попита как се чувствувам като човек, който за пръв път влиза в бой. „Страх ли те е?“ – „Не – отговорих аз, – не ме е страх, но чини ми се, като че ли земята се върти под мен.“ – „Нищо – каза Атанасов. – Като се вдигнем, земята няма вече да ти се върти.“ Така и стана. Тръбачът засвири. Вдигнахме се и действително, вървейки напред, всяко вълнение престана в мен. В щаба на дружината освен мен имаше и един млад човек, Димитър Иванов, токущо свършил право, син на дякон Иван от „Света Неделя“. Ние бяхме за свръзка и Атанасов ни изпращаше при ротните командири със заповеди. Сам Атанасов отиваше при ротите, смесваше се с доброволците, взимаше пушката да стреля. После се връщаше назад, за да следи какво става по неговата линия на фронта. Атанасов беше амбициозен за себе си, амбициозен и за своята дружина. Когато се спирахме някъде по пътя за почивка, той ѝ говореше. Казваше: „Не е достатъчно за мен да сте дисциплинирани. Искам всеки от вас да бъде герой!“ Мисълта, че някой може да се покаже малодушен, беше непоносима за него. Трябва сега да опиша една сцена, която никога няма да забравя. Атанасов имаше меко сърце, но буен темперамент и при възбуда можеше да стигне до свирепство. Вървейки напред, в разгара на боя, видяхме едно от момчетата, легнало с глава, забита в земята, под една лоза. Атанасов помисли, че е беглец и се е скрил тука. Той се спусна към него и му извика: „Ставай!“ Момчето не мръдваше. Атанасов беше като луд от ярост. „Стани – извика той пак, – или аз сам ще те застрелям!“ Момчето тогава си повдигна главата и промълви: „Рàнет сум, господине.“ Яростта на Атанасов падна и той беше засрамен от себе си. Даде заповед

раненият да се пренесе в Каливя и като продължихме напред, беше мълчалив. По-нататък пак срещнахме един легнал на земята доброволец. Доближихме се до него: младо момче, с руси коси, едва излезло от юношество. Наоколо му имаше кръв. Атанасов се опита да го повдигне. Момчето беше умряло. Той застана пред него като при молитва, наведе се и го погали по челото. После каза: „Хайде сега да вървим" — но в гласа му като че ли имаше сълзи. Боят се развиваше успешно за нас. Турците постепенно отстъпваха под нашия натиск и от страх да не бъдат обходени. Когато започна да мръква, стрелбата поутихна от двете страни и скоро съвсем спря. Атанасов ми каза: „Агите нощем не атакуват." След като той направи своите разпореждания на позицията, слезнахме в Каливя. Командирът на нестроевата рота Мингю Лазаров[28] от Разлог (по онова време Мехомия) беше взел мерки да се приготви храна и да се изпрати горе на ротите. Нощта прекарахме в манастира. Когато призори се събудихме, турците се бяха вече оттеглили[29].

Малгара* бе превзета най-напред от наши кавалерийски части. Гърците извършиха тогава безчинства над турското население и когато турците се върнаха и превзеха града, те изпаднаха в уплаха, че ще има страшно отмъщение. През целия ден на боя те били в трепет. Когато ние влязохме в града като освободители, на улиците пред нас излезе един на-

* Когато влязохме в Малгара, припомних си, че оттам беше родом един арменски революционер, който биде обесен в Одрин заедно със Слави Мерджанов, и двамата участници в една революционна чета. Като чуха на каква почит ние от Македоно-Одринското опълчение държим името на героично погиналия млад арменец, неговите сънародници пламнаха с неочакван ентусиазъм за неговата памет. Сиромашкият дом на майка му, който по-рано е бил избягван, стана сега, от толкова много посещения, като дом за поклонение.

род, обхванат сякаш от луда екзалтация. Безчинствата обаче като че ли започваха отново. Едно турче от видно семейство биде убито от гърците. В боя при Малгара участвуваха кавалерийски и пехотни части под ръководството на командира на Седми конен полк, полковник Стефан Николов[30], мой добър приятел. Аз отидох да говоря с него по положението в града и за поведението, което трябва да държим спрямо турците. Казах му: „В Македония ние съставляваме мнозинството. Тук, в Тракия, сме малцинство. Нашата политика трябва да бъде да привлечем турците. Да им дадем да разберат още сега, че под нашата власт те ще бъдат покровителствувани." Той ми отговори: „Упълномощавам ви да вземете от мое име всички мерки, които намерите за необходими." През време на боя туркините се бяха събрали в джамията. Аз отидох да ги видя. Говорих им на турски. Казах им да не се боят. „Вашата чест е под защитата на българската войска." Разшаваха с[illegible]ветна им на лицата. Тук имах случай да забел[illegible]. че и при най-голяма тревога кокетството не напуска жената. Една млада, хубава кадъна се обади: „Бен стамболлу им" (Аз съм цариградчанка). Това се виждаше и по облеклото, поелегантно, отколкото у другите туркини. Назначих една стара жена за началство и си излязох. Пред вратите на джамията бяха поставени от по-рано няколко войници, начело с един офицерски кандидат. Младият човек протестираше: „Когато моите другари се веселят, аз да стоя да пазя тук едни женоря." Обясних му, че офицерите са наследниците на едновремешните рицари и че най-благородното рицарско задължение беше да покровителствуват жената. Това обаче не го убеди.

На другия ден трябваше да се образува градски съвет. Гърците разчитаха, че той ще се състои из-

ключително от гърци. Това не беше неоснователно, тъй като те бяха наши съюзници. Но аз намирах, че трябва да има и двама от турците. Осведомих се кои са им първенците и посетих едного от тях в дома му. Намерих един стар човек, който ме посрещна с голямо достойнство. С първите си думи му обясних, че ние, макар да водим война с Турция, не гледаме на турския народ като на наш враг и че доказателство за това са нашите отлични отношения с турците в България.[31] Добавих, че е решено той и един друг турчин, посочен от него, да влязат в състава на градския съвет. Той видимо остана трогнат от това. Заведох го лично в общината. На тръгване поиска да си смени феса с един вид калпак. Аз му казах, че това не е никак нужно и че турците в България носят фесове. Това му направи още по-добро впечатление. Срещнах се и с един друг виден турчин, стар ходжа. На него говорих, че ние няма да допуснем никакво насилие над турците, но че той и другите турски първенци трябва да съветват своите единоверци да се държат покорно и да не дават никакъв повод за строгости. В думите си аз бях вложил несъзнателно особена енергия, подчертавайки я още повече с един вид заповеднически жест. Ходжата ме хвана тихо за ръката, без да каже нищо. Това бе за мен един урок по приличие, който запомних.

В Малгара пристигна подполковник Стефан Николов, командир на Първа бригада от Македоно-Одринското опълчение, към която принадлежеше и нашата дружина. Слаб, с изпито лице и замислен поглед, той при първа среща правеше впечатление на болнав, но тези, които го познаваха отблизо, чувствуваха у него една твърда, ненакърнена от възрастта волева сила. Той се бе уволнил през 1901 г., за да влезе във Върховния македонски комитет, и бе

оставил в армията едно почитано име. Офицер от втория випуск, той бе се отличил в Сръбско-българската война. В нейната история се казва, че на 7 ноември поручик Н., командуващ рота на дясното крило на Сливница, като забелязал в мъглата, че сърбите се раздвижват, и помислил, че те се готвят за нападение, открил огън. Така се почнало сражението, за което инициативата се приписва на Бендерев. Тоя поручик Н. бе Стефан Николов. Той никога не спомена за това. Самия факт аз научих от генерал Йордан Венедиков, член на Военно-историческата комисия. Още в първия ден подполковник Николов[32] се разпореди да се направят окопи край Малгара[33], по хълма, по който той мислеше, че ще дойде едно ново турско нападение.[34] Действително то почна на 11 ноември при разсъмване. Турците откриха огън с една батарея. Знайно е какво голямо впечатление прави артилерията даже на изпитани войници. И Атанасов се питаше дали тя няма да смути нашата дружина от неопитни млади хора. Вдясно от нас имаше две роти от Двадесет и осми полк, но турците напъваха главно срещу нашата дружина, знаейки вероятно, че ние сме слабата точка. Така и беше действително. В самото начало се случи едно нещастие с неблагоприятен морален ефект. Най-добрият от ротните командири беше командирът на Първа рота, запасният поручик Иван Досев, чиновник в пощата, който бе напуснал жена и деца, за да участвува във войната като доброволец. Той беше в напреднала възраст, посивял, но неуморим, вървеше пеш с ротата си, с разгърден шинел. Още когато почна боят, Атанасов ме прати да му кажа да не стърчи прав в окопа. Той ми отговори: „Русите не ни учеха да лягаме." Не дълго след това един шрапнел смъртно го рани. Изнесоха го. У ротата се яви колебание. Настана един крити-

чен момент. Атанасов влезе в окопите и тръгна от взвод на взвод. Той взимаше от ръцете на някой доброволец пушка, определяше мерника, стреляше, пръскайки наоколо весели шеги, осмивайки противника. Бригадният командир намери, че е дошъл моментът да се намеси в боя със своята личност. Той се качи на малкото си конче и бавно-бавно мина зад окопите от единия край до другия. Тая спокойна разходка на стареца под огъня произведе силно въздействие върху дружината. Тя се задържа, но опасността продължаваше. Зад нас стоеше в резерва Девети конен полк, командир на който беше Михайлов, наречен Барона. Атанасов каза на подполковник Николов: „Трябва да се изпрати един ескадрон, който да обходи противника, да се спеши зад него и му открие огън." Подполковник Николов прати своя адютант при Михайлов с това предложение, но полученият отговор беше, че конете били уморени. Атанасов бушуваше от гняв. Той каза на бригадния командир: „Господин подполковник, дайте ми един ескадрон и ако не накарам турците да отстъпят и не взема батареята, откъснете ми ей тия нà" — той бе хванал еполетите си и като че ли искаше да ги изтръгне. Подполковник Николов му отговори: „Вие знаете добре, че не аз командувам тук боя, а полковник Михайлов." Атанасов бе напуснал конницата, но сърцето му беше останало в нея. Той чувствуваше голяма болка, че в този момент тя не си изпълни дълга.

Настъпи вечер и боят се прекрати.[35] Дружината трябваше да остане на позиция, защото се смяташе, че на другия ден турците пак ще нападнат, може би с подкрепени сили. Атанасов повика ротните командири, за да им даде инструкции. После, като повтори своята аксиома: „Агите в тъмно не нападат", каза ми: „Сега ще отидем в града да видим какво

става.“ Научихме, че пак имало паника. Прибрахме се за малко в нашата квартира. Къщата принадлежеше на един грък, аптекар, родом от Одрин. Майка му, която особено любезно ни прие, ни разправи, че имала роднински връзки със семейство Гешеви от Пловдив. Постояхме около един час на разговор. Атанасов каза на хазаина: „Народът да не се безпокои. Малгара е под крилото на българската войска.“ Тръгнахме да се завърнем на позицията. Наблизо до нея срещнахме под едно дърво, около огън, няколко от войводите, които се въртяха в опълчението, без да се числят редовно никъде. Между тях беше Кръстьо България. Той развиваше пред другарите си своята тактика и стратегия. Начинът на воюване от окопи не му се нравеше. „Що е бой? — питаше той. — Бой е да туриш пусия* на противника или да го удариш во фланаг**.“ Стигнахме до позицията. Призори Атанасов ми каза: „Днес боят ще бъде може би по-тежък. Да минем през окопите. Ще говоря на дружината.“ Но докато тръгнем, започна стрелба, която се простря по цялата линия. Скоро тя спря от само себе си. Когато слънцето почна да изгрява, видяхме, че противникът се е оттеглил. Наслязохме радостно от хълма в полето. Никаква следа от боя. По едно време излезе от една колиба турски войник, който се приближи към нас с пушката си. Той цял трепереше. Не знам защо — може би защото ме видя с очила, — той се обърна към мен, почвайки с думите: „Ефенди, сиз ки ербабѝ*** хукуктàн сънъз“ (Господине, вие, който сте вещ в работата). Той ми разказа своята печална история. Бил ходжа в Трапезунд, не бил

---

* Засада.
** Фланг.
*** Арабска дума, която е минала от турския език в нашия.

служил никога във войската, хванали го при обявяването на войната и го облекли като войник. „Кълна се в Бога – каза той, – че никога в живота си не бях хващал пушка.“ През нощта се скрил и заспал в колибата. По лицето му четях трогателна молба за пощада на живота му. Аз направих каквото можах за нещастния човек.

Привечер се събрахме на гуляй за победата. Почваха весели приказки и песни, когато един от доброволците дойде да ми каже, че ме вика бригадният командир. От Първа бригада бяха разпратени чети под началството на войводи за разузнаване и за покровителство на християнското население от турските партизани, които се бяха появили наоколо. Вероятно тия чети не са се държали в някои отношения добре и полковник Салабашев издал заповед по Хайреболския отряд, с която строго ги порицал. Подполковник Николов ми каза: „Вие ще заминете още сега за Хайребол и ще убедите полковник Салабашев да оттегли тая заповед, защото тя е обидна за цялото Македоно-Одринско опълчение и може да предизвика големи недоразумения. Вие го познавате лично и затова пращам вас.“ Атанасов ми каза: „Ще вземеш със себе си Стоян.“ Стоян беше конен ординарец при дружината. Аз се бях сближил с него през похода. По пътя, на коне, един до друг, той ми разказваше своето житие-битие. От първия набор той служил след уволнението си като файтонджия при Хаджиенов, кмет на София. Това е било около 1893 г. Подир това Стоян пускаше една завеса върху своята биография. Каза ми само, че хайдутувал в Лозенградско: „Лятно време в Странджа планина, през зимата – във Варна на частна квартира.“ Той подчертаваше особено думите „на частна квартира“, за да ми покаже, че там вече се е явявал като почтен гражданин. Стоян ме посвещаваше и в своята жи-

тейска философия. „На тоя свят — казваше ми той — има само един закон: бъди страшен, да те почитат.“ Страшен той изглеждаше доста сам по себе си: висок, с дълга брада и кръвясали очи, със сабя, която се блъскаше в дългите му крака. Но искаше все повече да увеличава своята страховитост. Когато по пътя срещахме в обозите някой човек с калпак, порунтав от неговия, той му предлагаше да си ги сменят, като му даваше и пари. Аз не забелязах Стоян нито в боя при Каливя, нито в боя при Малгара и не вярвах в неговата храброст, но разчитах на опитността му и тръгнах за Хайребол, осланяйки се на нея. Когато слезнахме в Каливя, тъкмо бяха докарали двама селяни, убити от партизанската чета на Шериф бей. Това не беше много успокоително. По пътя за Хайребол Стоян ми каза: „Шумът от копитата на конете е глух; човешкият глас се чува далече в нощта, ще мълчим.“ Нощта беше много тъмна. Само когато луната излизаше за минутка из мрачните облаци, локвите край пътя, останали от дъжда, блясваха. Наближихме до едно село, за което после се научихме, че се наричало Куз-Юрук. Спряхме се и се питахме дали има тук български части, или не. Стоян ми даде своите разпореждания: „Ти ще стоиш тук навън, аз ще вляза в селото. Ако чуеш шум, ще значи, че са ме хванали. Тогава обърни коня и — назад!“ Не чаках дълго. Стоян се върна и каза: „Наши.“ В селото имаше един конен взвод, начело с ротмистър Черковски. Той ме попита дали съм вечерял и ме заведе в една кръчма. В огнището гореше огън. Наоколо бяха насядали войници. Имаше и някои турци от селото. Войници, които знаеха турски, разговаряха с тях. При такава атмосфера кой би помислил, че турци и българи се избиват сега в една кървава война. В Хайребол веднага отидох да видя полковник Салабашев. В „Строителите

на съвременна България“ аз го бях споменал като участник в контрапреврата в Търново и той ми беше благодарил. Това улесняваше моята задача. Казах му, че той като човек, който е имал под своето командуване части от Македоно-Одринското опълчение, ще добие едно име в Македония, както Столетов в България и пр. Той бе поласкан и се съгласи веднага да оттегли заповедта си.[36]

Докато Трета Солунска дружина се биеше при Малгара, две бригади от Македоно-Одринското опълчение и Кърджалийският отряд на полковник Танев се биеха в Западна Тракия с отряда на Явер паша, който, разбит, беше преследван от тях.[37] Тъкмо когато се намирах в Хайребол, се получи заповед до полковник Салабашев да тръгне с отряда си за левия бряг на Марица, за да попречи на отстъпващите турски части да минат реката. Конницата се построи на площада в селото, събраха се гърци наоколо да я гледат, но тя не потегли. Началник-щаб на полковник Салабашев беше Пенчо Златев, министър на войната след превратa на 19 май[38]. Той негодуваше. Както е известно, Явер паша биде пленен с целия си корпус. Успели да минат Марица само три табора, единият от които бил командуван от Тефиков*, бивш български офицер, избягал, за да постъпи в турската армия.

Връщането ми в Малгара е един от най-хубавите ми спомени от войната. Като малък аз много бях яздил. Сега, след дълги години живот, откъснат от природата, пак на кон, пред мен с обширното, от слънце огряно, тракийско поле, бях в упоение. Щастлив бях и за това, че успешно изпълних мисията си.

---

* Говори се, че Тефиков командувал турските войници при сражението, в което падна убит Гоце Делчев. Те били съученици във Военното училище.

Кога тръгнахме от Малгара за Кешан? Това не помня точно. По пътя беше селото Булгаркьой, български оазис в една покрайнина от турци и гърци. Булгаркьой взе участие в борбите по черковния въпрос. Той е дал хора на българската интелигенция. От там е родом известният писател Дамян Калфов, тогава студент в Софийския университет и доброволец в нашата дружина. Като влязохме в селото, събра се народ около нас. От кръчма по пътя изскочи като сърна една хубава мома и почерпи с вино Атанасов за добре дошъл. „Най-хубавата мома в селото" – каза ми Дамян Калфов. Уви, при бягството на жителите на селото по-късно (когато нашата войска се оттегли от Източна Тракия) тя станала трагична жертва. В Булгаркьой имаше трикласно училище, читалище. Приятно бях изненадан, че там се получавал и моят вестник. В Кешан останахме няколко дни. Аз попаднах в къщата на едно от най-богатите семейства в града. Хазайката беше благородна жена, която гледаше на нас, българите, като на участници в кръстоносен поход. Няма да забравя едни трогателни думи, които чух от нея. Беше привечер, ръмеше. Когато минавах пред едно кафене, виждам на вратата офицер, който ми извика: „Войник, ела ми дръж малко коня!" Държах го и се върнах в квартирата намокрен. Взех да се събувам пред прага, но хазайката се завтече и ми каза: „Искам да стъпите на килима ми с вашите кални ботуши. Мас глитòсате ѝ (Вие ни спасихте).

От Кешан частите на Първа бригада бяха изпратени по разни посоки със специални задачи. Така роти от Втора Битолска дружина бидоха изпратени към Марица и влязоха в бой с частите от корпуса на Явер паша, които бяха успели да минат реката. Аз ще разказвам само за Трета Солунска дружина. Бяхме се събрали на вечеря, когато се получи запо-

вед да тръгнем веднага за Махмудкьой. Един от нас каза: „Веднага на военен език значи утре.“ Атанасов отговори: „Веднага трябва да значи на всеки език веднага.“ Вдигнахме се и тръгнахме. Валеше едър дъжд. Вървяхме дълго, нощта стана много тъмна. Излезе и буря. Вятърът така блъскаше дъжда, че аз чувствувах дясната страна на лицето си като замръзнала. Бяхме взели за водач един грък, но в тъмнината той сбърка пътя и ни доведе под светлината на един турски прожектор. Атанасов помисли, че това е предателство, и извика на гърка по гръцки, че ще му отсече главата. Гъркът се уплаши и избяга. След дълго лутане в тъмнината успяхме най-после да стигнем до Махмудкьой, потропахме на вратата на първата къща от селото, която се показа пред нас. Никой не отговори. Атанасов заповяда да блъскат силно. Най-после вратата се отвори, излезе един стар човек, който от уплаха беше онемял. Той мислел, че сме турци. Когато Атанасов му каза няколко думи на гръцки, лицето му просия. Влязохме — бедна селска къща. Подир няколко минути старият човек, сега радостен, изведе отнякъде своята унука, едно момиче на около 18 години, което се бе скрило, щом чуло, че се тропа на вратата. Момичето запали огъня, извади ракия. При Атанасов служеше като ординарец един възрастен човек, който бил с него в македонските въстания. Сутринта той стана да приготви чай. Атанасов предложи една чаша и на момичето. То срамежливо отговори: „Корѝця ден пѝнун цай“ (Девойките не пият чай). Предполагаше, че това е нещо като ракия. Аз носех със себе си за дезинфекция одеколон. Казах на момичето да донесе едно шишенце и му налях от одеколона. То не бе видяло подобно нещо. Държеше шишенцето, миришеше го и като че ли не можеше да се откъсне от него. Атанасов отиде да види как е настанена дру-

жината; излязох и аз да се разходя, но в селото имаше толкова много кал, че видях да ходят по улиците на кокили. Останахме в Махмудкьой два-три дни. Когато тръгнахме, пожелах на момичето да се омъжи скоро и да ни покани на сватбата си. То се завтече към един сандък, извади чорапи и ги преметна на дясното ми рамо като невестински дар.

Тръгнахме от Махмудкьой по планината Курудаг. Като стигнахме на една поляна, пред нас блеснаха две морета, Мраморното и Егейското. Долу, в полето, си починахме, налягали в тревата, изсъхнала вече под слънцето. Заповедта до дружината беше да завземем село Еникьой. Тръгнахме по тази посока и тъкмо когато Атанасов ни спря на почивка, преди да атакуваме, пристигна един млад руски офицер, поручик Немилов, взел отпуск от своя гарнизон в Кютаис[39] (Кавказ), за да дойде да се бие в България. Той бе изпратен да се зачисли в нашата дружина. Атанасов го назначи командир на Първа рота и му заповяда да тръгне с нея срещу Еникьой. А на мене каза: „Ти ще го придружиш и ще му превеждаш от руски." Превеждането ми не беше много щастливо. Пред нас бяха два подстъпа към селото. Немилов изкомандува: „Справа!", което на руски значело „надясно". Аз предадох тази дума в българския ѝ смисъл и войниците тръгнаха напред. Немилов повтори: „Справа, справа!", без да го разбираме, докато най-после с жест на ръката показа накъде да се насочим. Настъпвахме бърже по хълма, над който бе Еникьой. След кратка престрелка турците се оттеглиха.[40] Стигнали до Еникьой, пред нас се откри Мраморно море. Някои от момчетата ме заобиколиха и питаха: „Какво е това отсреща?" Аз им отговорих: „Отсреща е Азия." — „А ние какво сме?" — „Ние сме Европа" — казах аз. Това ги

хвърли в безкрайно учудване. От толкова време те бяха постоянно чували за Европа като за нещо чуждо и далечно от нас. На следващия ден, 28 ноември, две роти от Битолската дружина бяха изпратени да заемат Шаркьой, разположен на устието на Дарданелите. Командирът на дружината, запасният капитан Каназирев[41], беше храбър, но не умееше да командува. Ентусиаст, той се увличаше напред, без да знае дали хората му вървят зад него. Атаката не успя.

На 29 ноември* бригадният командир ме изпрати със затворено в плик донесение в Малгара. По пътя се спрях в селото Дорхан на Сароския залив. Там се намираше една дружина от Двадесет и осми полк. Офицерите ме поканиха на вечеря. Един войник, Кольо, свиреше на гъдулка и пееше съчинена от него песен за походите и победите на дружината. Аз си мислех, слушайки го, за аедите, които след падането на Троя пееха по елинските земи за Хектор и Агамемнон. За жал стиховете на Кольо бяха много прозаични. Пред Дорхан имаше един малък остров. Офицерите ми казаха, че той отдавна ги изкушавал. „Искаме да го превземем, но дружинният командир не разрешава, за да не придизвикаме ненужен бой с турците отсреща, в Кавак.“ Дружинният командир се казваше Свинаров. Той отсъствуваше. Като чуха, че го познавам, те: „Елате с нас утре да завземем острова. Заради вас дружинният няма да ни се сърди.“ Сутринта четирима офицери, без войници, аз и Михал, едно момче от Струмица, което ме придружаваше, се качихме на лодка, излязохме на острова и забихме на него българско знаме, на което бе написано: „Днес, еди-коя си дата,

* На другия ден, 30 ноември, била извършена от наша страна и друга атака на Шаркьой, която също е била безуспешна.

обявяваме този остров за присъединен към царство България.“ Островът изглеждаше пуст, но като навлязохме навътре, открихме един овчар с малобройно стадо овци. Офицерите му казаха да заколи едно агне, за да го опечем, когато на другия ден се върнем. Преведох тази заповед на турски, но овчарят като че ли не разбираше. Правеше впечатление на малоумен. Аз си продължих пътя същия ден. На връщане офицери от дружината ми разказаха, че когато отишли пак на острова, овчарят бил изчезнал. Оказало се, че той бил шпионин, поставен да наблюдава какво става на нашия бряг. Как се разкрило това? Историята е любопитна. Турците, при отстъплението за Кавак, не скъсали телефонната връзка с Дорхан и един преводач от щаба на дружината можел да слуша разговорите между Кавак и Галиполи. От Галиполи се сърдели на Кавак: „Защо не им изпратихте едно гюле на острова?“ — „Това е лесно — отговорил Кавак, — но какво щяхме да правим, ако Двадесет и осми полк тръгнеше срещу нас?“

След моето заминаване от Еникьой бил направен един втори опит за превземането на Шаркьой. Този път, заедно с Втора Битолска дружина, са били и малки части от редовната войска. Привлечена е била и една рота от Трета Солунска дружина. Нападението било пак отблъснато. Освен че в Шаркьой имало около две хиляди турски войници, в пристанището му се намирали и три турски военни параходa, които стреляли със своята артилерия. Сам Каназирев пише в релацията си, че командирът на Седми конен полк, полковник Стефан Николов, който следял боя отблизо, казал, че нападението на Шаркьой било луда работа. Не е чудно следователно, че у доброволците от някоя рота се явило разколебаване. Чували се думите, които после много се

разнасяха в България: „Ние дойдохме да се бием пушка срещу пушка, а не со пàмпори.[42]“

От Малгара тръгнах обратно на 4 декември. Примирието бе обявено и временната демаркационна линия бе определена на 1 декември от една турско-българска комисия, в която от българска страна участвувал майор Дървингов, началник-щабът на Македоно-Одринското опълчение. Когато стигнах до Сароския залив обаче, се научих, че на 3-ти при Гьолчук се водил бой. Аз не знаех къде се намира Трета Солунска дружина; един грък предложи услугите си да ме води към нея напосоки. Денят се свършваше, когато най-после я открих. Тук научих някои подробности за боя. Един епизод от него се разказваше като пример на доблест. Когато гърците чули, че дружината се оттегля от Еникьой, някои семейства, обзети от паника, че турците се връщат, почнали да бягат. Една жена в бързината изтървала бебето си и бягайки като луда, не се върнала назад за него. При оттеглянето на дружината по пътя го намерил един от доброволците, отец Серафим, последен в отстъплението. Той вдигнал бебето и го завил в своята пелерина. Турците ги преследвали отблизо. Отец Серафим се спирал, оставял бебето зад някой камък, залягал да стреля и задържал турците. Най-после турската стрелба престанала и той се прибрал в дружината с бебето в пелерината си. Отец Серафим, родом от село Зарово, Солунско, бил най-напред монах в Зографския манастир, откъдето дошъл в България пак в един манастир. Атанасов го познавал от македонските въстания; той го тачеше като голям храбрец. Отец Серафим имаше голяма черна брада и под гъстите вежди — чисти като на дете очи. В което село имаше църква, той все отиваше да пее. Казах му еднъж: „Отец Серафим, ти се молѝ за нас, на тебе Бог няма

какво да прощава.“ – „Има, има – отговори той, – грешен съм. Страдам от голям грях – чревоугодие. Обичам твърде много лакерда.“*

Примирието прекарахме в разни села. Едно от тях, турско село, беше съвършено пусто. Имаше само царевица по къщите и безброй гъски по дворищата. Докато стояхме там, дружината пукаше царевица и готвачът пълнеше казана с гъски. В Наибкьой дадохме да се почувствува българската власт. Един взводен командир от Първа рота, Лулчев, репортер на вестник „Камбана“, социалист, назначен комендант на селото, изкара селяните да изринат дълбоката кал по улиците. Някои чорбаджии поискаха да се откупят или да си намерят заместници. Лулчев каза: „Не, всички на работа.“ Това е, смятам, първата трудова бригада, уредена от българи. (Щом се обяви Първата световна война, Лулчев[43] замина доброволец в Русия.) Най-дълго време прекарахме в село Авдим, на брега на морето. На Коледа селяните помолиха да им се разреши да стрелят, по техния обичай. На Богоявление свещеникът хвърли кръста в морето. Атанасов, навикнал да прави жестове, даде един наполеон на този, който го извади. Атанасов беше много популярен между гърците. Те го обичаха поради неговия напет вид, веселия характер и сърдечността, която показ-

* В 1933 г. аз ходих в Рилския манастир, за където придружих един шведец, Ролф де Маре. Там намерих отец Серафим. Говорихме за дружината. Той си спомняше за нея с умиление и поиска от мен да му изпратя препис от заповедта по Македоно-Одринското опълчение за награждаването му с орден „За храброст“. „Желая – каза той – да го оставя в архивата на манастира.“ В 1942 г., минавайки през Рилския манастир на път за Солун, пак заварих отец Серафим. Той беше вече много остарял. Исках да запазя един спомен от него и понеже в манастира се намираше по това време един млад художник, поръчах да му направи портрет.

ваше към тях. Той имаше хубав глас и когато идваха гости в къщата, където живеехме, и той запееше някоя гръцка песен, например за Али паша Янински, те бяха като в екстаз.

В началото на декември цялото Македоно-Одринско опълчение (трите бригади) беше събрано край Мраморно море. Командир на Втора бригада беше полковник Пчеларов, директор на Картографическия институт. За него се говореше, че никога не бил командувал рота. Това се виждаше от начина, по който той командуваше бригадата си. Командир на Трета бригада беше Протогеров[44]. Юнкер, когато Военното училище взе участие в свалянето на княз Александър, той беше запазил влечение към политиката, което бе проявил и в македонското движение. Той бе постоянно в сношение със София и получаваше оттам известия. Неговата бригада наричахме „политическата бригада". В своя щаб той бе взел някои хора от интелигенцията: редактора на „Камбана" Кръстю Станчев, Р. В. Радев и др. В щаба на Първа бригада не се приказваше за политика. Подполковник Николов беше на мнение, че военните трябва да се занимават само със своята военна работа. През януари обаче почнаха да идват безпокоителни известия: претенциите на Румъния за териториално обезщетение в Добруджа, все по-настойчиви; преговорите за мир чрез посланическата конференция в Лондон, все в застой; отношенията с нашите съюзници, все по-хладни. Подполковник Николов ме извика и ми каза: „Намирам за нужно да заминете за София, да се осведомите за политическото положение. Като се върнете, да ми докладвате." Кога точно получих тази заповед, не мога да кажа, но беше по средата на месеца. Заминах найнапред за Димотика, където се намираше сега Главната квартира. Там заварих моя приятел от най-

ранни младини Александър Балабанов. Както в София, така и тук, той тичаше от едно място на друго, все като в залисия и никога без цел. От контакта с високите места той бе добил голяма важност. Сам ми разказваше, смеейки се, че при едно пътуване по железницата до Солун на една станция млади офицери дошли да искат неговото разрешение да се качат във вагона, където той бил сам. В Димотика видях генерал Савов. От него научих, че българското правителство щяло да денонсира тези дни примирието с Турция. Това поставяло българското командуване пред мъчни проблеми. Нова атака на Чаталджа? Опит да се превземе Одрин? Савов преценяваше шансовете за едното и другото и разбрах, че все още оставаше в размишление.

Още при първите думи на Савов за предстоящото денонсиране на примирието аз реших да се върна веднага в дружината. Откъде идеше у мен този порив, който ме накара да се откажа от пътуването си за София, порив странен, като си помисля сега? Нежно привързан към родителите си, не отидох да ги видя; от толкова години писал върху политиката, отказах се да отида да науча какво става в София. Търся да разбера защо и си давам сметка, че е по-лесно за човека да анализира психологията на другите, отколкото своята. Не ще съмнение, че на мен е влияла тази постоянна мисъл в главата, да не се помисли един ден, че съм се записал в Македоно-Одринското опълчение само за да парадирам после. Казах си: „Тъй като военните действия ще почнат отново, аз трябва непременно да бъда в дружината си.“ Но имаше и друго. Войната беше направила от мен друг човек. Журналистът от „Вечерна поща“ и „Воля“, редакторът на „Художник“, авторът на „Строителите на съвременна България“ като че ли бе престанал да съществува. Страстно отдаден на четене, книгите бяха престанали да ме интересуват;

светът на идеите се бе отделил от мен. Умствените ми занятия бяха приспали тези наклонности на моето юношество, които бяха ме накарали, едва шестнадесетгодишен, да вляза във Вътрешната организация, покръстен от Гоце Делчев. Сега, освободен от всякакъв интелектуализъм, живеещ с наново пробудилия се инстинкт на природата ми, аз сливах цялото си битие с подвижния живот на дружината.

Върнах се. Пак трябваше да търся Трета Солунска, тъй като предполагах, че тя се е придвижила напред за изходни позиции. Смятах, че тя ще бъде пред Шаркьой, и се упътих за там. Трябваше да мина през една планинска местност и взех един грък за водач. Беше привечер. Гъркът ми показа тъмните облаци по небето, покани ме да прекарам нощта у дома му и да потеглим сутринта, но аз не се съгласих въпреки увещанията му. Скоро трябваше да се убедя колко основателни бяха те. В планината се разрази буря, пресичана от светкавици. Вървяхме по тясна пътека, покрай една пропаст, от която идваше бученето на придошла река. Бях на кон, слязох да вървя пеша. Конят се подхлъзна. Да не беше наблизо едно дърво, което го задържа, той щеше да се търкулне в пропастта. Гъркът едва можа да го изтегли. Нещастното животно трепереше с цялото си тяло. Гъркът се кръстеше постоянно и се молеше на Богородица и на всички светии. Стигнахме най-после до едно село. Гъркът ме заведе у свои роднини. Те ми дадоха гореща ракия със захар. Спах добре и на сутринта бях бодър. Научих се после, че конят ослепял от ужас и бил сляп три месеца.*

---

* Конят ми беше изпратен на железопътната станция Муратли от по-стария ми брат Владимир, началник на Хлебопекарската рота в Македоно-Одринското опълчение. Той именно ми каза, че конят, когато аз го върнах, бил ослепял и прогледнал след три месеца.

Както и очаквах, дружината беше на височините пред Шаркьой. Там бяха събрани и други дружини от опълчението, както и части от войската с няколко батареи. Предстоеше ново нападение на Шаркьой, но понеже имахме вече миналите несполучливи опити, началството беше много предпазливо. В пристанището се намираха пак няколко военни парахода, но не беше известно какво има вътре в града. Докато се правеха тези догадки, от Шаркьой се зададоха двама души, които бавно, спокойно, като на разходка, идеха към нас. Когато вече се доближиха, видяхме, че единият беше известният наш Александър, руски младеж, напуснал, шестокласник, гимназията, за да дойде като доброволец в България. Незачислен никъде, той се явяваше там, където имаше да става бой. Александър влязъл в Шаркьой, отишъл да се обръсне и водеше бръснаря със себе си като свидетел, че в града няма турци. Как стана влизането в Шаркьой[45], няма да разказвам. Който се интересува, може да види това в книгата на Дървингов „История на Македоно-Одринското опълчение". Нашата дружина влезе в село Хераклица на брега на Мраморното море, пет-шест километра от Шаркьой. Народът и тук ни посрещна като освободители и с викове „Зѝто булгарикѝ клѐфти *!" Децата от училището пееха гръцки патриотични песни и носеха върбови клонки. Атанасов ми каза: „Бре, ако не бях на кон, а на магаре, щях да си помисля, че съм Христос." На кон той беше великолепен и извикваше възхищението на посрещачите.

Хераклица беше хубаво село с много добри хора.

---

* Думата „клѐфти" имаше у гърците значение на „хайдути"; те я употребяваха за възвеличаването им като борци за свободата през време на робството.

Както и очаквах, дружината беше на височините пред Шаркьой. Там бяха събрани и други дружини от опълчението, както и части от войската с няколко батареи. Предстоеше ново нападение на Шаркьой, но понеже имахме вече миналите несполучливи опити, началството беше много предпазливо. В пристанището се намираха пак няколко военни параходa, но не беше известно какво има вътре в града. Докато се правеха тези догадки, от Шаркьой се зададоха двама души, които бавно, спокойно, като на разходка, идеха към нас. Когато вече се доближиха, видяхме, че единият беше известният наш Александър, руски младеж, напуснал, шестокласник, гимназията, за да дойде като доброволец в България. Незачислен никъде, той се явяваше там, където имаше да става бой. Александър влязъл в Шаркьой, отишъл да се обръсне и водеше бръснаря със себе си като свидетел, че в града няма турци. Как стана влизането в Шаркьой[45], няма да разказвам. Който се интересува, може да види това в книгата на Дървингов „История на Македоно-Одринското опълчение". Нашата дружина влезе в село Хераклица на брега на Мраморното море, пет-шест километра от Шаркьой. Народът и тук ни посрещна като освободители и с викове „Зѝто булгарикѝ клѐфти *!" Децата от училището пееха гръцки патриотични песни и носеха върбови клонки. Атанасов ми каза: „Бре, ако не бях на кон, а на магаре, щях да си помисля, че съм Христос." На кон той беше великолепен и извикваше възхищението на посрещачите.

Хераклица беше хубаво село с много добри хора.

---

* Думата „клѐфти" имаше у гърците значение на „хайдути"; те я употребяваха за възвеличаването им като борци за свободата през време на робството.

Дружината се настани приятно по къщите. В нея имаше кукушани, които, живели в Солун, говореха гръцки. Те създадоха чудесна атмосфера. На 26 януари аз отидох да посетя приятели от Дванадесета Лозенградска дружина в селото Керася, което нашите бяха превели Черешово, както бяха нарекли и Малгара — Малград. Дванадесета дружина се беше държала добре при Балкан-Тореси в един сериозен бой срещу Явер паша, но в известно отношение имаше забавна репутация. Нейният командир беше един известен хумористически писател[46], адютантът му — Борю Зевзека[47]; в една рота на дружината имаше много арменци, някои от тях артисти в театър на Ибиш ага. Арменците бяха разпространили мълвата, че техният командир е голям военачалник. Гърците му изпратиха като подарък едно наргиле с думите „На господин, господин еди-кой си, паша на българската войска". Когато го посетих, дружинният командир седеше на един миндер със скръстени крака, обути в пъстроцветни чорапи — те също подарък, — и пушеше наргилето си, гладейки порасналата си брада, когато се чу канонада. Той каза: „Всичко е хубаво в този прекрасен ден, но най-хубавото е, че там се бият ония приятели, а не ние." Тъкмо тогава пристигна един конник със заповед дружината да се вдигне по тревога за върха Св. Илия в планината. Научихме се, че турците направили десант в Шаркьой.

Аз не знаех къде е отишла дружината ми и пак тръгнах да я диря. Лутах се доста и най-после стигнах до група опълченци, насядали около един огън. Легнах край огъня и от умора заспах дълбок сън. Когато реших да отида в Керася, времето беше слънчево и тръгнах без шинел. Сега нощта беше студена — на планина, зимно време — и като се събудих, почувствувах тръпки и силно главоболие.

Какво съм правил на 27 януари, с кого съм се срещал, от това нищо не помня. Целият този ден е в паметта ми като бял лист. Виждам се вечерта, легнал в едни храсталаци. Горях от огън и повръщах. Бях намерил дружината — тя беше наблизо. Атанасов, който бе погълнат от подготовката за бой на другия ден, наредил да ме изпратят в Малгара, но аз отказах. Не знам кога беше, когато един мой приятел, капитан Александров[48] от артилерията, ме откри и ме отведе в своята палатка. Даде ми два горещи чая, два аспирина и ме покри с шинела си. Когато сутринта се събудих, ординарецът на капитан Александров ми каза: „Ей, чуваш ли, вашите долу се бият." Пушечната стрелба не се чуваше добре, но гърмяха тежките оръдия на турските военни параходи — цяла флота в пристанището на Шаркьой. Аз имам много слаба картографическа памет и няма да описвам местността. Слизах към дружината по едно дере. По едно време чух да се вика на турски: „Чабук, чоджуклар!" (Бърже, момчета!) Уплаших се, че може да падна в плен, почнах да се изкачвам нагоре и попаднах между двата огъня. Нашите бяха наблизо и ми извикаха: „Лягай и пълзи!" Така се домъкнах до тях. Обадих на Атанасова, че по дерето идат турци да ни обходят. Той прати да видят какво е, но турците не напреднаха. Боят се водеше на широк фронт. Турците настъпваха откъм Шаркьой. Дружините на Македоно-Одринското опълчение и частите на българската войска, действуващи заедно с тях, заемаха височините. Боя няма да описвам, пък и не разбрах много нещо от него. Турската стрелба беше вяла, но тежките оръдия на флотата, триста и пет милиметрови, правеха силно впечатление, докато стана ясно, че резултатът е повече шум, отколкото пакост. Трета Солунска дружина настъпила сутринта в четири и половина часа. Тя

продължаваше боя, когато пристигнах при нея. Турците отстъпиха бавно към Шаркьой. В този бой Атанасов не ме праща, както други път, до ротните командири. Той сам отиваше при тях и ги насочваше според нуждите на момента. Подир пладне боят затихна[49], обаждаше се само сегиз-тогиз артилерията на флотата. Ние бяхме вече свикнали на нея. Раздвижихме се, почнахме разговори. До мен се доближи Петър Стойков, македонец от Серско, саморасъл поет, автор на патриотични стихотворни сбирки, които продаваше по кафенетата. Той ми каза: „Е, право ли беше това, господин Радев?“ – „Кое не беше право?“ – „Това де, което Кирил Христов писа за мен.“ – „Какво е писал?“ – попитах аз. „Как да не знаеш, нарече ме литературен микроорганизъм.“ Видях още веднъж какво е писателска суета.

Трябва да кажа, че на 28 януари турците водиха бой не за настъпление. Десантът в Шаркьой беше замислен от турското командуване като част от една стратегическа операция, която още на 26 януари пропадна. Планът на турците беше техният корпус при Булаир, командуван от Фети бей – бъдещият Ататюрк беше негов началник-щаб, – и дивизията, слезнала в Шаркьой, да се съединят и се явят в тила на българската армия при Одрин, прекъсвайки също и нашата комуникационна линия с Чаталджа. Но бляскавата ни победа при Булаир провали надеждите на турците и за дебаркираните части в Шаркьой не оставаше друга задача, освен да се оттеглят с колкото може по-малко загуби. Да имаха работа с редовната българска войска, щеше да ги очаква катастрофа. Но Македоно-Одринското опълчение нямаше сила да попречи сериозно на тяхното оттегляне. Когато приближи нощта, те се бяха вече натоварили на параходите. Привечер Атанасов получи

заповед да направи рекогносцировка дали има още турци в Шаркьой. Пратиха се доброволци с тази задача, между тях беше един побългарен немец, Франц, брат[50] на Коста Кнауер, известен сред българското студентство като голям националист. Мен Атанасов изпрати до бригадния командир с донесение от дружината[51]. Намерих подполковник Николов в близкото село Арапли и му докладвах. Толкова бях уморен, че като ми дадоха една филия хляб, намазана с маджун[52], съм заспал с нея в ръка.

Отбиването на десанта[53] – така се нарече боят при Шаркьой на 28 януари – дойде след пленяването на Явер паша[54], като добавък към славата на Македоно-Одринското опълчение. Но това бе една лесно изпълнена задача, тъй като ние тикахме турците да си отидат, каквото бе и тяхното желание. Не бива обаче да не се изтъкне, че дружините показаха и стойкост, и порив, нито да не се спомене за смелостта на две скорострелни батареи, които излезнаха на открита позиция, имайки срещу себе си тежката артилерия на турската флота. Големият бой на Македоно-Одринското опълчение бе на 26 януари, бой кървав, както свидетелствуват загубите. Когато турците стоварваха своите войски при Шаркьой, в града имаше две дружини от опълчението – Скопска и Битолска. Битолска дружина даде 44 убити, 34 ранени; Скопска – 51 убити, 31 ранени. При тази съпротива турците не можаха да заемат хребетите над Шаркьой[55], техния обект в този ден. На 29 януари бригадният командир ме изпрати в Шаркьой, за да съставя заедно с д-р Владов[56] протокол за издевателствата на турците след влизането им в града. Отидохме да видим убитите опълченци – саможертва на хора, дочакали смъртта с пушки в ръцете, тъй да се каже, едва от вчера. Те бяха простреми един до друг. Изглеждаха като преминали ти-

хо във вечния си сън. Картината беше тъй покъртителна, че никой не можеше да си задържи сълзите[57].

По време на война обаче впечатленията бързо се сменят едни с други и след победи скърбите лесно се забравят. Подир отбиването на десанта настъпиха за Македоно-Одринското опълчение безгрижни дни. Дружините бяха разположени или край морето, или по височините над него. Продоволствието беше изобилно. Времето — приятно, почти всеки ден слънчево. Скоро цъфнаха бадемите. Макар че нямах никакъв начин, по желанието на Атанасов аз се хранех на стола заедно с офицерите на дружината. Всички тези места край Мраморно море, от Родосто до Шаркьой, са прочути със своите вина. Вино, складирано за износ в големи изби, заварихме толкова много, че цялото опълчение и частите на българската войска при задружни усилия не можаха да го изпият докрай. Аз не пия, но във веселите събрания в стола взимах участие, макар, като новооглашените в църквата, Атанасов беше тъкмо човекът за тези веселия. Но поручик Немилов прибавяше към тях и някои черти от своя кавказки гарнизон. Той въведе безконечните наздравици и провикванията: „Аллах верди“*, когато се изпива чашата до дъно. Немилов беше с много приятен характер и стана любимец на другарите си. В дружината имаше и един друг руски доброволец, Чехава, родом от Тифлис. Той беше млад студент с напрегнато лице и поетична душа. Ние много се сприятелихме. Аз помнех от студентските си години в Женева грузинци и грузинки. Еднъж му казах: „Като сте от Тифлис, познавате ли Елена Муселова?“[58] — „Да, познавам я добре, голяма красавица, дъщеря на полковник. Тя е омъжена и

* От турски „Бог даде“; това било обичайно провикване в Кавказ при пиене на веселби.

има две деца.“ Мъчно можех да си представя тази тъй млада девойка, дошла от гимназията направо в университета, в образа на майка с челяд около нея. Аз обаче сам забравях за себе си, че съм вече минал тридесетте години. Немилов и Чехава се държаха, и двамата, много добре в боевете. Имаше един трети руски доброволец, за когото, за жал, не мога да кажа същото. Той се казваше барон де Пеленберг[59]. Какво бе накарало този балтийски немец да дойде да се бие за свободата на един славянски народ? Той ми разправяше, че бил доброволец и при бурите през войната в Трансваал. Но чудното е именно в това, че този охотник за доброволчество доби скоро в Дебърската дружина, която му бе дадена да командува, репутацията на страхливец. Аз го срещнах през месец февруари, когато се говореше, че ще има от страна на турците нов опит за десант. Той беше предварително уплашен и казваше между другото: „Меня пугает ночной бой.“

Аз бях видял Атанасов в бой и познавах храбростта му. Сега при гарнизонния живот, който бе настъпил за дружината, можех да видя и другите му качества на военен началник. Той бдеше над дружината като над своя челяд. Често пъти го чувах да казва: „Това са децата на България и тя нам ги е поверила.“ Той полагаше големи грижи дружината да бъде добре хранена. Еднъж, при студа, който настъпи за кратко време, хлябът закъсня. Домакинът на стола дойде да обади, че за офицерите имало. Атанасов взе ротните командири, излезе на пътя при входа на селото и заяви: „Ще стоим тук, докато пристигне хлябът за всички.“ Атанасов бдеше и върху морала на дружината. Той искаше тя да бъде безупречна във всяко отношение. На два пъти накара момчетата да излезнат с раниците си като за поход и им направи обиск, за да види дали някой не

е задигнал нещо отнякъде. Помня, че в раницата на едно младо момче намери звънец. „Защо си взел това?“ – попита го той. „Оти сум пастѝр“ – отговори то. В стадото си то имало любима овца. Звънецът бил за нея. В нравствения надзор над хората си Атанасов беше безпощаден. Той принадлежеше към това поколение на млади офицери от кавалерията, добили шумна репутация като посетители на увеселителни заведения. Той казваше: „Не ми прилича да говоря за морал; но това е свещена война.“ Самият Атанасов живееше сега като монах. Постоянно с него, аз не видях никога някоя съблазън да го завладее. Познат беше като страстен любител на покера; тук той не похвана карта.

През февруари пристигнаха ордените „За храброст“. Другаде в опълчението командирите ги раздадоха по избор, според това кой как се е отличил. Атанасов заяви: „В моята дружина всички се отличиха.“ Той нареди ордените да се теглят като на лотария. Трябва да отбележа, че всички бяха доволни от това. Който не получи орден, вместо да се оплаква от несправедливост, смяташе, че късметът му е крив. Имаше, разбира се, и поименно посочени в релациите за награда[60]. На тях ордените се раздадоха при подходяща церемония.

След хубавото, като че ли пролетно време настъпиха дни на големи студове. Това беше по средата на месец февруари, когато замръзнаха на Булаир 1565 души от Двадесет и седми полк (без умрелите няколко десетки[61]). Беше се пръснала мълва, че предстои нов турски десант. На полка било забранено да пали огньове, за да не би турската флота, ако се появи ненадейно, да ги забележи и да знае накъде да насочи стрелбата си. По-абсурдно нещо не можеше да се измисли, тъй като през тези именно дни морето беше най-развълнувано и за десант не може-

ше да става и дума. В щаба на нашата дружина се получи също предупреждение, че се очаква турците да дебаркират, и разпореждане нощем да се упражнява голяма бдителност от крайбрежието. В заповедта изрично се казваше да се изпращат за тази задача някои от по-интелигентните подофицери. Аз вече бях произведен в този чин. Атанасов каза: „Между моите подофицери всички смятат теб за най-интелигентния, следователно теб изпращам тази нощ да охраняваш брега." Той ми заповяда: „Ще вземеш дванадесет души със себе си, ще поставиш часови с лице към морето и ще ги сменяваш всеки час. Зад теб ще има (той посочи къде) застава от двадесет души. Като видиш, че турците наближават, ще откриеш стрелба и ще пратиш известие на заставата." Това ми се стори в първия момент като шега. Помислих, че Атанасов е поискал да се подиграе с щаба на опълчението, където Дървингов бе възприел идеята на едно още по-високо началство да пази брега от десант при непрекъснати бури в морето. Но после се запитах дали Атанасов, изпълнителен, какъвто го познавах, не бе погледнал на получената от него заповед като на нещо, което чисто и просто трябва да се извърши. Отидох със своите хора на една вятърна мелница, непосредствено до крайбрежието. Фъртуната беснееше и вдигаше вълните на морето на планини. Безумието на задачата, която ми беше дадена, бе явно. Поставих един часови, но не го държах повече от четвърт час, тъй като беше немислимо той да издържи за по-дълго. След него не пратих друг. Затворихме се всички в мелницата. Запалихме огън. Повечето от моите другари бяха кукушани. Един свиреше на мандолина. Някои го придружаваха с песни. Така приятно се мина нощта. Сутринта виелицата беше утихнала. Из облаците се показваше слънце. Атанасов дойде да ме

види, придружен от адютанта си. Аз му рапортувах, както е редът. Той се разпореди да ме фотографират заедно с часовия, когото бях още призори поставил. Атанасов много съжаляваше, че не бе могло да фотографира и морето с високите му вълни. Явно беше, че той искаше да направи една пародия на безсмислената заповед, която бе получил.

През хубавото време, което последва студа, турски военни параходи минаваха недалече от крайбрежието, понякога тъй близо, че се чуваше от тях военната музика. Един броненосец, мисля, че беше „Торгут Реис", пускаше котва недалеко от Шаркьой, при входа на Дарданелите. Беше през месец март, когато пристигнаха в дружината на гости двама морски офицери, Стателов и Винаров.[62] В доверителен разговор с Атанасов – разговор, на който присъствувах и аз – те му разправиха за идеята, с която бяха дошли. „Присъствието на турския броненосец тъй близо до нас – казаха те – ни предоставя възможността да го торпилираме, като поставим в морето подвижни мини, направлявани автоматически и насочени към него. Турците не бдят през нощта. Тази работа бихме могли да извършим лесно." Те разгледаха местността, условията, видяха, че всичко благоприятствува, и направили своя рапорт. Началството обаче не погледнало сериозно на тяхното внушение. Идеята, която бяха имали двамата български офицери, беше приложена четири години по-късно от италианците, когато те вдигнаха във въздуха по същия този начин австрийския броненосец „Вирибус унитис".

По Мраморно море минаваха освен военни параходи и търговски, които идваха от азиатските брегове. Беше дадено разпореждане да се наблюдава и бележи колко са минали през денонощие. От каква полза беше това, и досега не мога да разбера. Един

от тия параходи мина наблизо до нас. От артилерията сметнаха, че той може би има някаква разузнавателна цел, и дадоха няколко изстрела, които значеха заповед да се приближи до нашия бряг. Капитанът се подчини. Неколцина души, между които бях и аз, се качихме на парахода. Пасажерите отначало бяха много изплашени. Имаше туркини, които почнаха да плачат на глас. С няколко думи на турски аз внесох успокоение. Сега вече посрещането ни беше като за гости. Поднесоха ни портокали, локум. Един млад турчин, който говореше добре френски, ме заприказва. Той ми даде един брой от вестник „Льо Тан“ и ме попита дали може с нещо да ми услужи. Никак не мога да си спомня как стана дума, че в парахода имало пощенски карти. Аз взех една, написах адреса на моя баща в София, съобщих му с няколко реда, че съм добре, и помолих моя тъй любезен събеседник да я пусне в бюрото на Австрийската поща в Цариград, която можеше да препраща чрез Румъния кореспонденция за София. Той с голяма готовност се съгласи. След войната баща ми ми каза, че получил тази пощенска картичка и колко бил смутен, като забелязал, че тя иде от Цариград. Първата му мисъл била, че съм попаднал в плен. Скоро след това едно мое писмо от бреговете на Мраморно море го уверило, че аз съм си все в дружината, но за него останало загадка как една моя пощенска карта е могла да пристигне от Цариград.

През февруари дружината се увеличи с нови елементи. Причината бях аз и трябва да кажа защо и как. Когато стана мобилизацията, образуваха се чети, които да тръгнат преди армията и да се появят в тила на турците. Някои от тях се държаха добре; други се скитаха и безполезно за самата работа, и безопасно за себе си; трети се отдадоха на грабител-

ства и изнудвания над турското население. Особени безчестия извърши в Кавала Михаил Думбалаков. Кукушкият окръжен управител Караманов ми е разказвал, че тръгнал да го арестува, но Думбалаков избягал в Солун при гърците.* След свършването на военните действия някои от четниците все още се намираха в заетата от нас Македония и се чуваше, че дерибействували. Когато видях генерал Савов в Димотика, аз поисках от него да изпрати всички в Македоно-Одринското опълчение. Заповедта беше дадена, но неправилно редактирана или безогледно изпълнена. Към опълчението бидоха отправени и хора, върху които не падаше никакъв укор. Така в дружината пристигнаха двама мои лични приятели — Димитър Ляпов-Гурин и Васил Чекаларов. Македонски революционер от първата ера, бохем, философствуващ, Ляпов беше една живописна фигура, популярна не само сред емиграцията, но и в разни кръгове на интелигенцията. Всяка вечер в Шуменската бирария се събираше около него една аудитория. Неговата реч бе ту възторжена, ту изобличителна —

---

* Михаил Думбалаков извършил своите злодеяния в Кавала преди настаняването там на българската власт. Той задигнал от местните турци, чрез заплашване, че ще ги коли, голямо количество злато, което после загубил на покер в Монте Карло. Трябва, за жал, да отбележа, че той беше брат на моя дружинен командир Атанасов, който казваше за него: „Той е позорът на семейството.“ Атанасов имаше и един по-малък брат, Трендафил, който следвал във Военното училище. Подполковник Радан Раданов ми казваше: „Седяхме на един и същ чин. Един ден той изчезна. Това бе през 1906 година.“ Трендафил заминал с чета в Македония. Той бе от фалангата на младите хора, които, обградени от турската войска на „Ножот“, се биха докрай, като оставиха последния куршум за себе си. За тия, които се занимават с въпросите на наследствеността, е чудно, че от един и същ баща и от една и съща майка са се родили двама чисти герои и един престъпник. Михаил Думбалаков заради своите мошеничества лежа няколко пъти в затвора и преди 9 септември, и подир.

според събитията на деня и хората, за които говори, — изпъстрена с ненадейни хрумвания, духовитости и понякога мисли за бъдещето на българския народ, които впоследствие се оказаха като пророкувания. Познавах го още от Цариград. При обявяването на войната Ляпов заминал за Македония с чета, която се била още при преминаването на границата. Той ми предаваше някои свои впечатления от това свое първо стълкновение с турците. В четата бил и Яворов. „Яворов — каза Ляпов — беше станал от черен на зелен. Но се държа отлично." За своята боева дейност Ляпов беше лаконичен, но разказваше хумористично някои любопитни истории, в които той бе имал своята роля. Една от тях аз ще предам. Измежду всички българи, които познавам, Ляпов беше този, който хранеше най-голяма ненавист към турците. Откакто беше видял арменските кланета в Цариград, той намираше, че за турския народ не трябва да има място сред човечеството. Още тогава той беше свързан с арменските революционери и аз съм писал как един ден, когато бях ученик в Лицея, ме запозна с Бапкен Суни, като ми каза: „Той е за арменците това, което беше Васил Левски за нас." Ляпов беше един от участниците в заговора за атентата против султана в 1905 г., организиран от арменския революционен комитет в Женева. Тогава турското правителство беше поискало неговата екстрадиция от България. Ляпов-Гурин смяташе, че войната, която водехме против Турция, трябва да има за цел не само освобождението от нейното иго, но и пълното ѝ изтласкване из Европа, като се унищожи даже и всеки веществен спомен от нея. Щом влязъл с четата си в Мехомия[63], той накарал да запалят конака. Данаил Крапчев, също член на четата, се завтекъл разгневен. „Какво си направил?" Ляпов, седнал на един стол, с цигара в ръка,

му посочил пламъците, които вече се издигали. „Каквото виждаш. Гледам как гори Турция.“ Даниил Крапчев, все по-възбуден, протестирал, че тук вече не е Турция, а България, че това пламнало здание, до вчера конак, днес може да бъде наше околийско управление и пр. След като изчерпал всички аргументи, накрая той заявил с треперещ от възмущение глас: „Това е забранено от Хагската конференция.“ Ляпов отговорил: „А Хагската конференция позволява ли да има башибозуци?“

За Чекаларов също съм писал в страниците, посветени на македонското революционно движение. Войвода в Костурско, откъдето бе родом, той беше оставил там голямо име както със своята смелост и енергия, така и с естествената си властност и качества на организатор. Като участник в Илинденското въстание, той води с турците сражения, които го направиха прочут в цяла Македония. Когато дойде в България, той много страдаше от това, че останал без образование, не можа да заеме място, което да отговаря на миналото му. По моя препоръка Генадиев го назначи управител на един магазин, в който се продаваха произведения на държавните чифлици. Огорченият човек ми казваше: „Бях цар в планините, а сега съм станал бакалин.“ Същата мъка той изпитваше сега в дружината. Прочутият арменски войвода Андраник[64], който бе водил чети в Армения, като дойде в опълчението, го поставиха начело на една рота от арменци и му дадоха чин подпоручик. На Чекаларов щабът на опълчението отказа да даде този чин пак по същата причина — нямал образование[65]. Това той го почувствува като дълбоко оскърбление, което често го правеше мрачен. Бригадният командир се държа благородно спрямо него, покани го на обед. Атанасов също му оказа внимание. Чекаларов носеше нещо като офицерска

униформа, но без еполети. Атанасов му даде един ординарец и го причисли към офицерския стол. Аз често съм си правил упрек, че не писах на генерал Савов да произведе Чекаларов подпоручик. Той сигурно щеше да приеме ходатайството ми.

От моите стари лични приятели аз можах да видя и двама други — Андрей Протич и Иван Клинчаров. Това бе в Родосто, където ходих за няколко дни в края на декември. С Протич отидохме да обядваме в една гостилница, но влезе един офицер, който ни изпъди оттам, понеже долните чинове не бивало да отиват на места, посещавани от офицерството. Офицерът се казваше Гарофалов. Той беше много учуден, когато същия ден привечер ме видя да придружавам на улицата генерал Ковачев, командуващ Четвърта армия. С Протич продължихме разговора си край морето. Аз му разказах с увлечение за моята дружина. Протич беше много амбициозен и носеше в себе си постоянна жажда за силни преживявания. Чувствувах у него мъка, че докато мнозина негови другари бяха влезнали в сражения, той наблюдаваше войната като свидетел отдалече. Поради това не ми стана никак чудно, че през Европейската война той бил с кавалерията в Добруджа и участвувал в една атака. Протич дълго време след войната носи на бутониерата си значката на ордена „За храброст“. С Клинчаров бяхме приятели от много години. Нашите идеи ни разделяха, но свързваха ни някои общи интереси, особено революционната епоха от Българското възраждане. Той публикува интересни книги за Ботев и Каравелов. В неговия начин на писане имаше неща, които ме забавляваха. Спомням си една негова фраза: „Революцията завари френската буржоазия във fuadrant délit, тоест по бели гащи.“ Спомням си също, че ми прочете писмото си до една негова

позната, студентка, на ваканция в родния ѝ град. Той ѝ даваше следния урок за поведение: „Живей като волна, самоопределяща се личност, а не като пусто битие.“ Клинчаров имаше възрожденски патриотизъм, подплатен с идеологията му на тесен социалист. Той говореше с въодушевление за тази България, която се очертаваше тогава пред нас, и за икономическия подем, който ще се развие в нея. Пред перспективите, които му откриваше бъдещето, той се провикваше: „Каква индустрия ще имаме! Какъв пролетариат!“ Иван Клинчаров беше ядовит в своите полемики, но по природа добродушен. Може би поради свои грешки, може би по съдба той претърпя големи разочарования.

В опълчението идваха хора отвън, от други части, или от София; но посещенията бяха главно за щаба на Протогеров. Минал Андрей Ляпчев, но аз не го видях. Научих се впоследствие, че станал началник на склада на опълчението в Кавак. Един ден пристигна д-р Христо Татарчев. Бившият председател на Централния македонски комитет в Солун, заточеникът в Родос, задграничният представител в София на Вътрешната революционна организация беше вече изместен от Тодор Александров и бе минал малко в забрава. Мобилизиран като военен лекар, той служеше в Седма Рилска дивизия, находяща се тогава близо до нас, на Булаир. С д-р Татарчев, мой съгражданин и добър познат, говорихме по политическото положение. Единственият разговор върху политиката, който въобще съм имал на брега на Мраморно море. Д-р Татарчев беше силно загрижен от това, което се чуваше за поведението на Сърбия и Гърция и за намеренията, които вече прозираха у тях. Той поддържаше, че трябва да се изтъкне наново лозунгът за автономна Македония като единствено спасение. Тази идея беше оче-

видно наивна. Нито Гърция, нито Сърбия можеха да се откажат от тези части на Македония, които бяха в ръцете им, за една автономна Македония, или — по-правилно казано — за независима Македония, за която много добре знаеха, че по силата на мнозинството в нея ще бъде втора българска държава. По-нататък ще видим как Христо Татарчев и други мислещи като него ще издигат този лозунг за автономна Македония винаги при обстоятелства, които го правеха неосъществим.

Вече близо половин година се намирахме на брега на Мраморното море и гръцкото население, което ни бе посрещнало с въодушевление и радост, свикваше все повече с нас. Мисълта, че ще остане под българска власт, не му беше противна, тъй като то знаеше, че Гърция е твърде далече, за да може да се присъедини към нея, а ако българите си отидат и се върнат турците, то лошо ще изпати. Несъмнено на някои от просветените гърци се зловидеше, че ние ставаме господари на една страна, на която им даваха право историческото минало и етническата численост. Така в Малгара можах да забележа в очите на архиерейския наместник, при минаването на наши войници през града, някои искри, които не бяха от обич към нас. Същата скрита злоба откривах и в погледа на един калугер, представител в Хераклица на някакъв светогорски манастир. Но на хората от народа гръцко-българският антагонизъм изглеждаше да е останал чужд. Тези, с които се разговарях, показваха очевидно желание да се приобщят към нас. Общувайки с доброволците, някои бяха научили български думи и по един забавен начин ги смесваха с гръцките. Охотността, с която те приемаха да станат граждани на България, не значеше обаче ни най-малко, че гръцките им чувства сега по-малко ги владееха. Те постоянно разпитваха

за победите на гръцката армия и когато падна Янина, гордостта и ентусиазмът се виждаха по лицата им. Одрин не беше паднал още и у дружината се чувствуваше мъка, че сме останали по-назад от гърците. Най-после щастливата новина пристигна на 13 март. Дружината се събра на селския площад край морето и Димитър Ляпов-Гурин, стъпил на едно буре, оповести подвига на българското войнство с реч по неговия маниер, т.е. изпълнена едновременно с патос и хумор. Виковете на дружината огласяха Хераклица. Радостта от превземането на Одрин се помрачаваше обаче от лошите известия, които пристигаха до нас за поведението на съюзниците ни. Загрижеността, че ще изгубим Македония, ставаше у всички като болка. Често пъти опълченците ме спираха да ме питат кога ще вървим за Македония. Най-после, на 19 април, се съобщи със заповед от щаба на опълчението, че заминаваме за там. Новината се посрещна с шумни ликувания. На другия ден потеглихме. Цялото село излезе да ни изпрати. Младите опълченци бяха оставили тук-таме мили спомени. Имаше сълзи по някои женски очи. Преди ние да тръгнем, пристигна една допълняюща дружина от чичовци. Тези брадати хора уплашиха населението. Чувахме гласове: „Отидоха си хубавите момчета, дойдоха мечки (аркудя)." С моите хазаи аз се разделих с истинска тъга. Те ме бяха гледали така, като да ми са роднини. Двете им малки деца ме хванаха за ръцете и известно време вървяха с мен.

До Гюмюрджина пътят ни беше пеша. Връщахме се по някои от местата, по които вече бяхме минали, идейки. Спахме в Кешан. Аз си спомних за радостните дни, прекарани там. Сега нещо тежеше на душата ми. Минахме Марица. Трябва да отбележа едно наблюдение, което имах случай да направя

тук и което — читателят ще види — засяга нещастните условия, при които се е развивала съдбата на българския народ. Всеки знае народната мъдрост, която казва, че по-лош от турчин е потурнакът, т.е. християнинът, който се е потурчил. Сега можах да видя разликата в отношението спрямо българите между гърка от брегoвете на Мраморно море, приветлив към нас, приел с готовност нашата власт, и българина гръкоман от десния бряг на Марица. След като Атанасов избра лагер за дружината си край едно село, той и аз тръгнахме на разходка. Пред една кръчма Атанасов се спря да приказва с кръчмаря. Той му зададе един въпрос на български, кръчмарят му отговори на турски. „Какъв си ти?“ — го попита Атанасов. „Грък.“ — „Тогава говори на гръцки.“ Кръчмарят смутено: „Не знам гръцки.“ — „Как ти е името?“ — „Петко.“ Атанасов вдигна камшика над главата му. „Ах, твойта мама, казваш се Петко, а не искаш да говориш български!“ Спрях навреме ръката му. Кръчмарят взе да моли за прошка. „Хайде да вървим — каза ми Атанасов, — защото иначе ще го пребия.“ За жал Петковци като него имаше много в тази част на Тракия, в която сега навлизахме. Възраждането беше към своя победеносен край в западните части на българските земи по Турско, но между Марица и Струма то срещаше спънки както при своето начеване. Спомних си думите на Екзарх Йосиф, казани на мен, както и на други македонци от революционното движение: „Македония ще се освободи с революция, както се освободи Гърция, както се освободи Сърбия, но дайте ми време да довърша моето дело: навред в Македония и Тракия да имаме български училища, църкви, владици — една национална организация, от която нито един българин да не остане вън.“

От Марица се упътихме към Дедеагач и оттам за

Гюмюрджина. В Гюмюрджина станало едно събрание под председателството на нашия бригаден командир. За това събрание аз се научих много покъсно и сведенията ми и досега са непълни. Инициативата била на Протогеров. Взели участие някои македонци измежду началствуващите в опълчението. Присъствували и няколко граждански лица: Андрей Ляпчев, д-р Владов, Кръстю Станчев, може би и някои други. Изказало се мнение една делегация от опълчението да замине за София и да иска от българското правителство да не скланя на никакви отстъпки в споровете с нашите съюзници. Подполковник Николов не се съгласил. Той противопоставил две съображения. „Първо — казал той, — ние сме военна част и военните не трябва да се намесват в политиката; второ, ние не знаем какво е политическото положение.“ Ако, както съм чувал, Протогеров е заминал след това събрание за София, то във всеки случай той е бил без мандат.

В Гюмюрджина се качихме на влака. Локомотивът беше украсен със зеленина. Сред зеленината се постави, по нареждане на Димитър Ляпов-Гурин, плакат с този стих от популярната песен на Кирил Христов: „Идем, идем, сган проклета!“[66] Убеждението бе общо наистина, че нас ни викат срещу сърбите и че ще се бием с тях. След Гюмюрджина спряхме в Ксанти. Тук прекарахме няколко дни. Където и да минехме, аз се интересувах за впечатлението, което българската власт правеше на инородците, и какви изгледи има те да се приобщят към нея. За гърците ни се каза, че на вид се държали лоялно, но в душата им имало недоволство и вражда. Страстните национални борби, които се бяха развивали тук между българите и гърците до войната, зачестилите гръцко-български стълкновения, които ставаха недалече, обясняваха достатъчно това настроение.

Но най-вече аз исках да узная какво е спрямо нас разположението на турците. Срещнах се с някои от тях и поради моето познаване на турския език разговорът ни беше лесен. Те бяха въздържани, не се оплакваха, но долавях скрита в душата им съпротива против нашето владичество. Повече от всичко друго бе им повлияло станалото близко до тях, в Родопите, насилствено покръстване на помаците, тъй като то наранявaше религиозните им чувства. Между турците, които видях, беше и главата на Бекташиите, когото посетих в текето му. Спомням си много добре за неговото старческо достойнство и за мъдрите му думи. Говорихме за промените, докарани от войната, и сам той се докосна до станалото с помаците. Каза ми: „Помàк булгàр милетинѐ хàктър...“, т.е.: „Помаците са законно право на българския народ, но печалното е, че последствията от едно насилие трябваше да се поправят пак с насилие. Това са слабостите на човечеството, в което не е проникнал достатъчно Божият дух.“

Няма да завърша с Ксанти, преди да отбележа колко привързани към българската власт се показаха евреите. Неколцина се настаниха в София. Един отвори книжарница за френски книги. От Ксанти продължихме пътя си пак по железницата до Демир-Хисар. Влязохме в Кресненското дефиле, минахме Струма. В Струмица отпразнувахме Св. св. Кирил и Методий. Преди да се премести през 1906 г. в София, брат ми Владимир беше тук училищен инспектор. От него знаех за пламенния български дух, смелостта, енергията на струмишкия митрополит Гервасий. Отидох да му изразя почитанията си. Като него ние имахме и други владици в Македония, смели борци за българщината. Историята трябва да им отдаде заслужената дан и да ги посочи на българската църква за пример. В Радовиш се видях с

Коце Ципушев, стар мой другар от Женева, с когото от дълго време бяхме разделени. Припомнихме си миналото, за хубавите и пълни с мечти дни край брега на Женевското езеро, когато в 1902 г. там бяха Борис Сарафов и Чекаларов, повикан от него. Тогава дойде и Орце*. Говорихме и за сръбските издевателства срещу българщината в Македония. Коце бил гимназиален учител в Скопие, но малко след пристигането там на сръбската войска е трябвало да бяга, защото се научил от сигурно място, че сърбите решили да го убият поради една наздравица, която той държал за българските победи в присъствието на сръбски военни.** Знайно е, че за такава една наздравица, при същата обстановка, бе убит в Прилеп Лутвиев[67], народен учител. В Радовиш

---

* Орце Попйорданов беше водителят на групата младежи, които извършиха през следващата пролет атентатите в Солун. Той дойде в Женева да се съвещава с Борис Сарафов. От него получи тогава 10 000 франка швейцарски за купуването на динамит и другите нужди на заговора. Почти всичките му другари погинаха в този подвиг. Той сам, в уречения ден и час, извърши сполучливо една от най-важните акции на групата — хвърлянето във въздуха зданието на Отоманската банка в Солун (чрез взривяване на динамита, поставен под нея в копания месеци по-рано подземен канал, успявайки, минути преди експлозията, да предупреди семейството на живеещия в банката френски директор да бяга). На другия ден Орце от квартирата си започнал безстрашно неравна борба с турската войска. А когато хвърлил и сетната си бомба, той — според една версия — се оставил да падне, пронизан от вражеските куршуми; според друга — се застрелял с револвера си. Турските войници, които се спуснали с щиковете си върху неговия труп, били спрени от своя началник. Поразен от толкова героична самоотверженост, той изкомандувал да му се отдадат военни почести.

** За Коце Ципушев съветвам да се прочете неговата книга „19 години в сръбските затвори“. Там читателят ще види как сърбите са му предлагали да каже, като македонец, че не е българин, след което ще го освободят, и как гордо е отхвърлял това предложение, готов да излежи наказанието си докрай.

беше и Петко Пенчев*. Той ми разказа как е трябвало да бяга от Кавадарци, където отишъл да основе българска община. След Радовиш стигнахме в Щип. Този град бе като Йерусалим за македонското революционно движение. Тук Гоце Делчев и Даме Груев, и двамата учители, бяха замислили Вътрешната организация и турили първите ѝ основи. Няма да описвам посрещането, което ни се направи в Щип, и нашия престой в него. Това бяха дни, каквито през многобройните ми години само веднъж съм преживял.

В Щип се намираше тогава Тодор Александров. От старите ръководители на Вътрешната организация бяха още живи д-р Христо Татарчев, за когото вече говорих, Гьорче Петров и Христо Матов; но д-р Татарчев беше се сам оттеглил, Гьорче Петров беше в залез, а у Матов бе останала само мъдростта. Фактическият ръководител бе сега Тодор Александров. След обявяването на Младотурската революция, когато четите слязоха от горите, Вътрешната организация можеше да се смята като минала в историята. Тодор Александров я възкреси. Сам той бе с чета в Енидже-Вардарско при обявяването на войната и влезе в Кукуш преди българската войска. Необикновената енергия на този човек се придружа-

---

* Директор на Обществената обнова след превратa на 19 май[68], за него се приказваше между познатите му с присмех. Но като участник в македонското революционно движение имаше заслуги. Роден във Варна, той бе посветил наистина част от живота си на Македония. Петко Пенчев бе един от тези, които, Илинденското въстание потушено, вложиха усилията си за възстановяването разстроените кадри на Вътрешната организация. През 1905 г. той, скрит в Щип и в постоянна опасност да бъде заловен, списваше един малък вестник под името „Революция", който се печаташе на циклостил. Нашите отношения след 19 май не бяха много добри. Затова още повече смятам за дълг да му отдам тази дан за неговата по-раншна дейност.

ваше от голяма амбиция и способност за водителство. Неговата фигура на конспиратор все повече излизаше на показ и влиянието му се налагаше. В 1910 г. аз писах в моя вестник „Воля“, че революционното движение трябва да престане, тъй като след Младотурската революция то няма никакви изгледи; а тъкмо тогава Тодор Александров му даваше нов размах. Така той виждаше в мен един противник. Ние не се срещнахме в Щип. Чувах само отдалече за някои негови инициативи.[69] Образували се чети, които да заминат за Западна Македония, и ако избухне войната, да повдигнат въстание в тила на сръбската армия и на гръцката. Тези чети може да са били повече, но аз знаех само за две. Чекаларов трябваше да замине с едната за Костурско и Петър Чаулев с друга за Битолско. Чаулев поиска да ме види и като ме посвети в тайната на своята мисия, ми каза: „Щом обявим въстанието, ние ще образуваме временно правителство. То ще прогласи съединението на Македония с България. Нужен ни е един човек, познат в чужбина и опитен във външната политика, който да влезе в сношение с консулите и да ни представлява пред Европа. Затова вие трябва да дойдете с нас.“ Предложи ми, един вид, да стана министър на външните работи на въстанала Македония. Настоя, че това било мой дълг, и накрай изказа увереността си, че аз няма да откажа. Съгласих се. Когато отидох да обадя на Атанасов, той се провикна: „Ти с ума ли си? Не знаеш ли кой е Петър Чаулев? Един фантазьор, един мегаломан. После, имаш ли представа какво е да отидеш с чета? То не е като да си на война. Какво разбра ти от войната? Че можеше да бъдеш убит? Голяма работа! Ти можеше да бъдеш убит и от трамвая в София, а всичко друго в тази война ти беше леко. Където отивахме — квартира за теб, както и за мен;

с мен се хранеше на стола, до мен беше и в боя и без никаква отговорност над главата ти. А като тръгнеш с чета, днес си с другарите, утре без тях. Останал сам, ще се загубиш. Може да гладуваш. Може да станеш жертва на предателство. Как тъй повярва, че това е работа за теб?“ Аз му отговорих: „Дал съм дума. Не мога да се откажа от нея.“[70] Атанасов се разсърди: „Ти не можеш да напуснеш дружината. Ще те арестувам.“ Така Петър Чаулев замина без мен. Аз дълго не знаех за участта на неговата чета. Никола Нелчинов, тогава студент, тръгнал с нея, ми разправяше недавна* как тя е

---

* По моя молба Нелчинов ми даде следната своя бележка върху образуването на споменатите чети и тяхната участ:

„През месец април 1913 г. една заповед по Македоно-Одринското опълчение извести между разните дружини, че ще бъдат организирани партизански чети за Македония, които ще имат за задача да проникнат във вътрешността и в случай на военни действия да бъдат в услуга на настъпващите български войски, като със своите партизански действия внесат смут в тила на противника. Със същата заповед се търсеха доброволци от разните дружини. Аз бях в Шеста Охридска дружина, която тогава се намираше на лагер в с. Оризари, Кочанско. След известно време в селото пристигна войводата Петър Чаулев, който съобщи, че той ще води Охридската чета. Записахме се около 24 човека, от които 18 охридчани, в това число: Димитър А. Спространов, студент; Исая Чудов, бивш учител и дошъл от Америка като доброволец; Дуле Дуков и др. Между доброволците за четник се записа и Любен Весов, студент и поет. Петър Чаулев ни каза, че сборният пункт на четата ще бъде Радовиш, където беше тогава щабът на Четвърта армия.

След като бяхме снабдени с необходимото въоръжение и бомби, потеглихме за Щип, където ни посрещна Тодор Александров, който ни разквартирува и нареди нашето продоволствие. След като постояхме около десетина дни, заминахме за гр. Радовиш, където вече пристигна и войводата ни Петър Чаулев, защото той беше отишъл да събере някои важни личности от Битоля, които да влязат в четата, за при случай на нужда да заемат веднага административни постове. Между тях беше Павел Христов, революционен ръководител на Битолския вилает, и Атанас Христов, гимназиален учител от

трябвало да се разпръсне след нашите първи поражения, всеки гледайки как да се спаси. Чаулев, след като известно време се крил, минал в Албания. Трагична бе съдбата на Васил Чекаларов. Аз го видях преди заминаването му. Той не беше в настроение, по-скоро мрачен. Сега разбирам, че си даваше сметка за безсмислието на задачата, която му бе възложена, но честолюбието му не му позволяваше да се откаже от нея. Той стигнал в Костурско, влязъл в безнадеждни сражения и паднал убит. Гърците са разнасяли отрязаната му глава от село на село, за

Битоля, който, макар и болнав, искаше да придружи четата.

На 14 юни тръгнахме през Конча планина към р. Вардар със задача да минем през с. Градец на Вардара, като, след като превземем моста на реката, се отправим към гара Демир-Капия и се озовем в тила на сръбските войски, които се намираха разположени по десния бряг на реката при Криволак. Възложената задача изпълнихме и когато бяха започнали големите боеве при Криволак, ние бяхме в тила на сърбите и обезвредихме много техни отделения и обози.

По-нататъшното движение на нашата чета, както и на останалите чети, които се водеха от 19 души войводи, като: Дякон Евстати, Васил Чекаларов, Иван Попов, Христо Чернопеев, Марко Иванов, Милан Матов, Пандо Кляшев, Методи Стойчев, Милан Гюрлуков, Карамфилович, Джонето и др.; след отстъплението на българските войски всички те оставаха в Македония и трябваше да решат да продължат ли пътя си из своите райони, или да се върнат в старите предели на България. За това въпросните чети се събраха в с. Чемерско, в Кожух планина, и там, след едно дълго съвещание, което продължи няколко дни, надделя становището на Васил Чекаларов да не се връщаме в България, а да се пръснат четите по околиите си и там да останат за поддържане духа на населението. Така и стана, но след няколко месеца всички чети бяха разбити и разпръснати, а четниците и войводите, които бяха останали живи, върнаха се — едни през Албания, а други по разни пътища — в България. Някои, които бяха хванати живи, се завърнаха след направени дипломатически постъпки, че това са бивши войници от българската армия и като пленници подлежат на връщане срещу заловени от нас пленници сърби. Четата на Петър Чаулев има същата участ. Останалите живи можахме да се спасим през Албания."[71]

да я показват. „Отрязаната глава“ е надсловът на една брошура, в която се разказвало за скръбния край на този безумно пожертвуван герой на Македония.

Както по случай завръщането ми от Димотика, и сега ще си направя самоанализ. Че съм се увлякъл от идеята да замина с чета, мога да разбера. Това бе закъснял отглас от романтиката, която бе разпространило сред моето поколение македонското революционно движение. Има ли нужда да напомням, че Яворов, доскоро водил тих живот на телеграфист, стана в 1902 г. четник? Но че можах да се поведа по акъла на човек като Петрето Чаулев, за това има само едно обяснение: животът в дружината бе приспал моето критическо чувство, войната бе дала ваканция на моя интелект.

От Щип тръгнахме за Осоговския балкан. Едващо бяхме излезнали от града, и пред дружината изскочи една жена, която тичаше към Атанасов и викаше: „Господин офицер, господин офицер!“ Атанасов се спря. Жената изглеждаше в голямо отчаяние. Малкият ѝ син Добри тръгнал с нас и тя молеше Атанасов да го върне назад. „Мъж ми — казваше тя — падна в една чета, по-големият ми син, и той убит в чета, остана ми само Добри. Нека поне той да се запази за мен, за да не остана съвсем сирота.“ Атанасов взе строг вид: „Ще се върнеш веднага с майка си. Когато пораснеш, ще има и за тебе войни.“ Добри повидимому се покори. Но не се измина половин час, и ето го пак с дружината. Атанасов разбра, че е напразно да се опита да го върне. Заповяда му: „Ще вървиш с барабанчика!“ Барабанчикът не беше много по-голям от него.

Минахме Брегалница; отдясно се издигаше Плачковица планина. Когато бях ученик в четвърти клас в Битоля, Гьорче Петров ни преподаваше отечестве-

на география. Уроците му бяха сухи, но самият предмет беше за мен увлекателен. Ако никога не можах да запомня коя от планините на Македония къде се намира[72], техните имена говореха обаче на въображението ми и ме подканяха да си създам сам представа за тях. Името на Плачковица планина извикваше я пред мен като страшно мрачна. Такава ми се видя и сега. От другите места, на които се спряхме, ще спомена селото Белли, близо до Кочани. Тук срещнах Софрони Ников, офицер в някаква военна част. Теософът отведе далеч моите мисли, в Индия, сред факирите. От Белли стигнахме в местността Пониква на Осоговския балкан. Тук се установихме на лагер. Пониква е поляна сред гората. Дните, които прекарахме тук, бяха дни за приятна почивка. Но животът в дружината не беше така весел, както на Мраморно море. Ние бяхме в пряк допир със сърбите, но допир като в примирие при война. Никакви отношения между тях и нас. И пред тях, и пред нас — часови и охрана. В дружината имаше много момчета от кратовските села, тъкмо зад сръбската линия. Тъй близо до семействата си и отделени от тях, те страшно тъгуваха. Еднъж се съобщи от сръбските постове, че майката на доброволец от дружината получила разрешение да дойде да го види. Той излезнал да я чака заедно с някои свои другари от същите места, които се надявали да узнаят от нея нещо за своите. Тя била вече наблизо и се виждала в мъгливата сутрин, когато се чул изстрел. Куршум, изтърван от пушката на един от нашите при чистенето ѝ, ударил право в сърцето нейния син. Тя го намерила лежащ в кърви и се строполила без свяст върху него. Дружината беше потресена. Към скръбта ни се прибавяше и бунтуващото се чувство против съществуването на едно провидение, бдящо над нас, но за зло.

Други случки нямахме никакви. Свикнахме на живота в тази висока планина. Понякога, но твърде рядко, валеше дъжд. Тогава опълченците си правеха колиби от шума. Обикновено спяхме на открито, с раницата под главата. За пръв път аз чувах как нощем живее гората и виждах как пред зори гаснат звездите. Това вече никога не ми се е случвало подир. До София бяхме сега по-близко, но София все още не ме теглеше. Еднъж Каназирев, който ни идваше понякога на гости — дружината му бе наблизо, — запя една песен, която бе донесъл от Париж. Това бе за мен през цялата война единственият момент на носталгия. На 15 юни бригадният командир ме извика и ми съобщи, че имало телеграма от щаба на армията да замина за София. Мъчно ще бъде на читателя да повярва, но никаква радост не изпитах. Сутринта повиках Добри, дадох му каквито долни дрехи носех със себе си, взех си сбогом от Атанасов и заминах за Кочани. Там ме чакаше брат ми Владимир. От щаба на опълчението той знаел, че съм викан в София. Намерил стая за мен и взел от една влашка учителка френски роман, за да имам какво да чета, по обичая си, когато легна да си почина. Тъкмо бях събул единия си ботуш, и ето че нахлува при мен Матей Геров. „Знаеш ли новината? Утре нападаме сърбите.“ Аз взех пак да си обувам ботуша. Влезна Владимир. „Ти още ли не си легнал? — „Няма да лягам — казах аз. — Връщам се в дружината.“

Решението ми бе взето веднага — по един порив, — както бе станало и в Димотика, при връщането ми обратно. Но тогава задачата ми беше дадена от бригадния командир, за когото бях сигурен, че няма да ми се сърди, загдето по свой почин се бях отказал от нея. Сега обаче заповедта за моето заминаване за София идваше от Главната квартира

и аз взех да се питам дали няма да попадна в някоя вина. Отидох в щаба на опълчението да се посъветвам с Дървингов. Той ми каза: „Щом искаш, върни се.“ Дървингов потвърди, че на другия ден ще нападнем сърбите, но забеляза, че това трябва да се държи в тайна. Можех да го питам каква е тази тайна, когато Матей Геров[73] я вече разнасяше по града и как тя е могла да стигне до него. Но той не ми даде време. Разтвори пред мен картата на Генералния щаб и почна да ми показва с пръст по нея какви движения трябва да извърши нашата бригада, като ми поръча да предам тактическите му внушения на подполковник Николов. „Не стига — каза той — да бием сръбските части, стоящи против нас, а да ги пленим, както направихме с Явер паша.“ Колкото изумителни и да са тези му думи, аз ги предавам точно така, както ги чух от него. Беше вече към часа три подиробед, когато тръгнах за дружината, след безполезни настоявания от страна на брат ми Владимир да си продължа пътя за София, където, казваше ми той, все ме чака по-важна работа от тази, която може да свърша на фронта. Нощта беше вече отдавна паднала, когато стигнах в Пониква. Там научих, че дружината ми се е преместила на Емирица. Началникът на нестроевата рота изпращаше някои от своите хора да ѝ занесат хляб. Тръгнах с тях. Препоръча ни се, когато минем покрай сърбите, да вървим безшумно, за да не се усъмнят те и да угадят какво става. Вървяхме в тъмнината безгласно като сенки и това минаване крадешком покрай сръбските постове ме накара да почувствувам, че вършим нещо недобро. Но ненавистта, която Сърбия бе събудила у нас със своята нелоялност, заля това чувство. Когато пристигнах в дружината, часът беше четири и Атанасов даваше разпорежданията си за нападението. Той беше мно-

го недоволен от моето завръщане. След сражението при Люле-Бургас се чу, че там паднали някои ценни млади дейци на българската култура: един голям турковед, един даровит актьор и пр. Имаше негодуване против командуването на армията, че без никаква нужда и оправдание е изложила на смърт хора незаменими. Атанасов се боеше да не бъда убит и аз и върху него да падне отговорността за това. Във всички боеве, както вече казах, той ме държеше до себе си, но сега трябваше да нападаме през една гора, в която лесно можехме да се разделим един от друг. Той ми каза: „Ти ще стоиш тук; аз, след като насоча ротите, ще се завърна и ще тръгнем заедно." Но мина време, без той да се завърне. А стрелбата беше почнала. Забелязах наблизо войник, който държеше един кон. „Какво правиш тук?" – „Чакам един офицер от съдебната част, дошъл за някакво разследване." – „Откъде си ти?" – „От Костурско." – „Можем ли ти и аз да стоим тук, когато горе се води бой за Македония?" – „И аз мисля, че не бива." Той върза коня за едно дърво и двамата тръгнахме през гората, но престрелката отслабваше и скоро се прекрати. Сърбите, изненадани, се бяха оттеглили със своите малки части. Единственото нещо, което успях да направя, беше да обстрелвам отстъпващ обоз. Истинският бой почна на другия ден и за него ще кажа само това, което аз видях, т. е. много малко.

Задачата на опълчението беше да превземе сръбските позиции по масива на Султан-Тепе. Една разумна оценка на положението можеше да покаже още при пръв поглед, че тази задача беше мъчно изпълнима. Продължението на войната направи от опълченците истински войници; в кървавите сражения, които последваха, те се биха с кураж и твърдост. Ден преди примирието те нанесоха страшен

удар на черногорските части, които бяха срещу тях. Но до 17 юни[74] опълчението, от боевете, които води, не можеше да добие достатъчно опитност и закаляване. Опълченците си оставаха новаци. При това те трябваше да атакуват върхове, на които сърбите държаха една своевременно укрепена позиция[75]. Дружините настъпваха по гориста височина, след което излизаха на открито, под огъня на сръбската артилерия. Имахме първоначален успех, но сърбите, които зад своята линия бяха построили удобен път за съобщение, бяха докарали след изненадата силни подкрепления и минаха в контраатака. В този бой аз бях за свръзка с щаба на бригадата. На часа четири подиробед Атанасов ме изпрати с донесение до подполковник Николов. Ние стояхме на позициите, до които бяхме стигнали, и що се отнасяше до нас, можехме да ги държим[76], но за по-нататък това щеше да зависи от общото положение. След като ме изслуша, Николов ми каза, че някои части вече отстъпват и че ще трябва да се отдръпнем назад и ние. Отстъпвайки, излезнахме на една падина сред гората. Сърбите ни откриха и ни обстрелваха с бризантни гранати. Но поляната беше мокра и гранатите се забиваха в земята, без да избухват. Стигнахме до мястото, откъдето бяхме тръгнали. Насядахме. Атанасов повика ротните командири, изслуша доклада им и сетне, както в боя при Малгара, обикаляше окопите, така и сега, със същия порив, тръгна между ротите. Аз никога не го чух да държи речи пред дружината. Не беше оратор по маниера на Дрангова, но умееше чудесно да разговаря с момчетата, да ги въодушевява с прости думи и най-вече с шеги. Обиколката му повдигна духовете. След това ме изпрати до бригадния командир, за да му предам, че дружината се е събрала и е готова да се бие на утрешния ден.

Нощта падаше. Боят бе вече престанал; само сръбската артилерия продължаваше да стреля сегизтогиз, търсейки ни в гората. Намерих подполковник Николов на една полянка. Той беше на кон; при него — само адютантът му Милан Дамянов и тръбачът. Луната беше вече изгряла и аз видях бледото му лице неподвижно и сякаш станало като от мрамор. Моето пристигане го извади от дълбоките размисли, в които беше потънал. Той ме изслуша с обикновеното си спокойствие. Тъкмо като свършвах донесението, се зададе стражар. Той носеше телеграма. Подполковник Николов я прочете и ми каза: „Преди три дни Главната квартира телеграфира: „Радев да замине за София.“ Вие се завърнахте от Кочани. Аз разбрах защо. Сега обаче телеграмата гласи: „Изпратете Радев.“ Това значи, че трябва да тръгнете, и то веднага.“ Заминах още същата нощ. Бях много угнетен. Защото това бе първият неуспех, в който участвувах, още повече, че не знаех нищо за това, което ставаше в по-далечните части на фронта. Сутринта, когато слизах към Кочани, срещна ме по пътя Матей Геров. „Бити сме, братко — ми каза той, — бити сме по цялата линия, от Видин до Егейско море.“ Аз познавах Геров като човек, на когото не може да се дава вяра. Сам той казваше за себе си: „Никой не ми вярва. Ако река да се обеся на площад Александър, който мине и ме види, ще каже: не се беси, прави гимнастика.“ Но думите му ме смутиха; една змия ми заяде сърцето. По пътя не научих нищо ново. На 20-и вечерта бях в София. Заварих баща си и майка си попарени от лоши слухове. Казах им да не се безпокоят, но сам прекарах мъчителна нощ. Заранта тръгнах да видя Генадиев. По пътя срещнах Иван Вазов, който се разхождаше по тротоара на Градската градина срещу Военното министерство. Той ме видя във войнишка

униформа, спря ме. „Здравей, Радев! Кога си пристигнал?“ — „Снощи.“ — „Отгде идеш?“ — „От фронта.“ — „Какво става там?“ — „Какво ще става — бият се.“ — „Ама тук се говори за страшни работи, за разгром...“ Той бе посърнал, устните му трепереха; във въпросителния му поглед имаше сякаш някаква молба за успокоителен отговор. „Господин Вазов — казах му аз, — недейте се тревожи. Вие познавате българската войска.“ — „Значи нищо страшно няма?“ — „Нищо страшно.“[77] Тогава, като се обърна към Военното министерство, каза: „Иди при Радко Димитриев, обади му... Аз преди малко бях при него. Бял е като платно, изгубил е ума и дума.“ Как да ида при Радко Димитриев да му разправям за работите на фронта — аз, младши подофицер, и при това човекът, който го бе изобразил така жестоко в „Строителите“? Той може би забеляза у мене някакво колебание и повтори два пъти: „Иди, иди!“ После поде разходката си по същия тротоар, по посока на общината. Застанах за минута да го гледам. Вървеше с бавни стъпки, главата наведена. Като че ли над високите му рамене бе паднала, с всичката си тежест, неизвестната съдба на България.

От Генадиев* Научих страшните известия, вече

---

* Д-р Генадиев ми обясни защо съм бил викан в София. Данев искал да изпрати него и мен в Париж за пропаганда. Сега беше обаче късно. Христо Силянов ми каза после, че когато Данев, при второто му заминаване за Лондон по преговорите за мира с Турция, го взел със себе си за сношения с печата, искал да вземе и мен, но народняшките министри в кабинета се възпротивили. Народняците ме мразеха, защото бях водил борба срещу тях както във „Вечерна поща“, тъй и по-късно във „Воля“. Петър Абрашев, министър в Гешовия кабинет, дава в своя дневник един пример докъде отиваше тази им вражда. „В болшинството се долавя — пишеше той на 24 септември — силно негодуване за това, че в Главната квартира са се приютили патентовани патриоти като С. Радев и Ачков[78]. Господата Гешов и Данев полагат усилия да внесат успокоение.

пръснати в града: Втора армия в отстъпление пред гърците; Седма дивизия разбита на Брегалница. Излязох си покрусен. По улиците срещах хора, които се спираха помежду си, говореха си нещо тихо и се разделяха с наведена глава. Над София се бе простряла сянката на народна гибел.

Общо е мнението, че военолюбци като стамболовистите и македонците трябва да бъдат не само на фронта, но и в първите редове." Ето по-късно друга бележка: „Негодуването против настаняването в Главната квартира на топли места стамболовисти и македонци расте. В Министерския съвет не само се говори за това, но и се замоли генерал Никифоров да се разпратят облагодетелстуваните по местата им. Генералът си взе бележка за това." Ето с какво се занимаваше Министерският съвет, когато българският народ бе викан под знамената за една съдбоносна война. Що се отнася до мен, ще напомня, че бях в Главната квартира като неслуживш и поради нуждата в нея от човек, който да пише на добър френски език бюлетините по военните действия. Аз заминах като доброволец в Македоно-Одринското опълчение, въпреки настоването на началството ми да остана на дадената ми служба. Следната бележка, писана на 5 октомври от Абрашев, показва какъв род разговори са водили някои министри в самия ден на обявяването на войната: „Съобщи ни се по телефона, че Съветът ще се състои в 5 часа, тъй че събралите се в помещението министри Пеев, Христов и аз се предадохме на приказки и може би и клюки. И за да докаже, че склонността към рекламата е една опасна болест за един държавник, Пеев ни разправи, че един бивш министър, голям русофил, писал писмо на С. Радев, в което го наричал „драги приятелю" и го канил „да се поразговарят и споразумеят"."

БЕЛЕЖКИ
И ПРИЛОЖЕНИЯ

БЕЛЕЖКИ

1. С указ № 5 на 17 септември 1912 г. шифрованата телеграма за това е била подадена в столичната централна телеграфо-пощенска станция към един и нещо часа по пладне. В 4 часа следобед барабаните на Софийската община вече биели из улиците за обявяването на мобилизацията. Час по-късно започнали спонтанните манифестации из града.

2. То стана малко по-късно. Но още в първия ден след оповестяването на мобилизацията С. Радев, а почти в същото време и приятелят му Александър Балабанов отишли да се запишат за доброволци и били зачислени на служба във Военното министерство (С. Радев по личното желание на генерал Фичев — вж. текста, следващите изречения). Външно обаче те продължавали да бъдат „цивилни“ и даже спели у дома си.

3. Антон Франгя (Русе, 1856—1917) — адвокат, сътрудник в издаването в либералските, после цанковистки вестници „Светлина“ и „Средец“ (80-те и 90-те години на миналия век), а през 1895—1896 г. издава заедно с Д. В. Македонски в. „Съгласие“ („седмичен политически, търговски и литературен вестник“, полуофициален орган на Драган-Цанковата Прогресивно-либерална партия). Той бе сетне (в 1909 г.) последният представител на Компанията на Източните железници в София; министър на железниците, пощите и телеграфите (1911—1913).

4. Забавянето в предаванията на новините предизвикало и гласни протести сред чуждите кореспонденти. Вследствие на това някои от щатните офицери, ръководещи Цензурната секция, обвинили поменатия министър

на железниците, че се самонатоварил с нещо, което дублира тяхната работа. В резултат А. Франгя бил постепенно освободен от своята цензорна задача.

5. В оригинала на диктовката стои: „...и знаеше горе-долу френски.“ Това впечатление у С. Радев ще да се е създало, види се, от навика, запазен и по-късно у Йордан Мечкаров, да употребява в разговора си на френски някои простонародни форми и изрази от френското градско и артистично арго. (Според г-жа Мечкарова — родена Баларева, една много будна и духовита българка — Йордан бил завършил Театрална академия в Париж и една година (1911) бил актьор в Народния театър.)

6. На 3 октомври. В Стара Загора стигнали късно на другия ден. Там С. Радев отишъл да се представи на владиката, известния възрожденски деец Методи Кусев (или Кусевич), който в радостта си го задържал да прекара нощта в неговия дом.

7. Зачислен един вид официално, тъй като още във Военното министерство той се е водил към учредената при обявяването на войната Цензурна секция. Но „доброволческият“ състав на последната се е менял често. В края на м. септември бива решено тя да се раздели на две, като една част замине за Стара Загора, където се установяваше Главната квартира, а другата да остане в София. В дневника на секцията от това време сред имената от първата група („които остават при щаба на действуващата армия“, т. е. отиват в Стара Загора) четем: „1. Радев, Симеон. 2. Балабанов, Александър... 4. Арнаудов, Михаил. 5. Иванов, Д. [Елин Пелин]. 6. Костов, Ст. [Л.]. 7. Кипров, Александър“ и др.

8. Доктор на юридическите науки (бивш адвокат, прочул се млад, в края на миналия век).

9. Първият; вторият (В. Ганев) като че ли се е върнал в София или въобще е бил останал там (ако се съди по някои списъци на секцията от казания период).

10. Христо Лефтеров. В средата на м. декември 1912 г. при формирането на Четвърта армия (поверена на ген. Стилиян Ковачев за действия към Галиполския полуостров) става началник на нейното Оперативно отделение. На 26.I.1913 г. по време на турския десант при Булаир той е заместван (в Малгара) началник-щаба на Четвърта армия. Впоследствие о. з. полковник от Генералния щаб.

11. Полковник Аврам Аврамов, назначен на 10 октомври за интендант на опълчението, с права и задължения на дивизионен интендант. На 4 май 1913 г. след панихидата за падналите и последвалия тържествен молебен той прие големия парад на Македоно-Одринското опълчение край Гюмюрджина.

12. В църквата „Св. Богородица".

13. Ръководещите Цензурната секция щатни, кадрови офицери, воглаве с майор Лефтеров, обвинили тогава министър Франгя, че той, без да се консултира с тях, докарал всички чужди кореспонденти в Стара Загора при Главната квартира.

14. Бардзини, или Барцини. Той е бил кореспондент и на английския в-к „Дейли Телеграф".

15. Alain de Penennrun (лейтенант от Генералния щаб George Antoinat, кореспондент на „L'Illustration" и „La France Militaire". (Дописките му за войната и България излязоха тогава във Франция в две книги: „Feuilles de routes Bulgares. Journal de marche..."; „La guerre des Balkans en 1912. Campagne de Thrace", с по няколко издания. Също тогава излезе и на български едно малко съкратено издание на първата му книга: „Балканската война 1912. Походът в Тракия". Прев. Н. Лазаров и д-р М. Пундев. София — Солун, Иван х. Николов, 1913. 93 с. 8 °.

16. Херменгилд Вагнер; имал чин на поручик от австро-унгарската армия. (Дописките му бяха обнародвани в книга и на български език в началото на 1913 г.: „Към победа с българските войски". Прев. Н. Лазаров и д-р М. Пундев, с предг. от Ив. Ев. Гешев.)

17. Р. Пюйо, Пененрьон и др. споменават този кореспондент на „Льо Матен“ само като „Валие“; а в ръкописа на „Това, което видях от Балканската война“ е назован (записан) като „Шевалие“ (= Шьовалие?). Дали последното е било истинското му име, или се е казвал Шарл и се е подписвал „Ш. Валие“? — това въпреки старанията ми и всички възможни за тия години у нас проверки не можах да установя.

18. След бързото настъпление на българската войска към Цариград по внушение на въпросния кореспондент в. „Льо Матен“ публикува некролог за кончината на *„Господин Статукво-дипломат“*! Мисля, че то допълва представата не само за находчивостта, но и за спокойната, иронична критичност на поменатия Валие, или Ш. Валие, към дотогавашната политика на Великите сили.

19. Това станало в средата на м. октомври. С. Радев и Нейчо Иванов с повечето от военните кореспонденти били пратени в щаба на Втора армия; а само една малка част от последните били отправени към щабовете на Първа и Трета армия.

20. Никола Милев, тогава преводач в щаба на Втора армия, в жълто тефтерче си е водил лични бележки за дневник, обнародван в откъси, сетне по-пълно — недълго след смъртта му. Ето какво намираме там за горния случай:

„12.X.1912 г. Снощи си легнах по-рано от другарите. После дойде Симон [Симеон Радев], с когото приказвахме [дълго]. Тъкмо бе ни хванал сън, чуваме тропот, вик, песен, рев: всичко бе съединено в гласа на Григора [Григор Василев], който като луд повтаряше: „La guerre est finie! La guerre est finie!“, и от вълнение не можеше да говори. „Кажи бе, Григоре?“ — „La guerre est finie!“

Най-после, след като дойде на себе си, съобщи ни новината за бляскавата победа на нашето оръжие при Бунар-Хисар и Люле-Бургас. Малката стаичка се обърна на зала, дето говорят сто души...

Днес рано Симон и Григор заминаха на коне с кореспонденти за бойната линия. Аз останах да се разправям с другите."

Никола Милев (роден в Южна Македония на 8 май 1881 г. — убит в София на 13 февруари 1925 г.) бе познат на Симеон Радев още като ученик във Френския лицей на Галата-Сарай в Цариград. Оттогава датираше и тяхното сърдечно приятелство. Н. Милев бе отлично подготвен и прецизен учен-изследовател (професор по история), сетне и деен общественик.

21. Генерал Никола Ив. Иванов (Калофер, 18.II.1861 — София, 10.IX.1940).

22. Иван Шкойнов (Габрово, 10/22.III.1876 — София, 11.III.1941), впоследствие полковник и генерал о. з. Завършил Военното училище и започнал кариерата си като подпоручик в артилерийския полк на Сливен. В 1904 г. е пратен да следва Военна академия в Петербург. Здравеняк, с патриотични подбуди, в някои по-нататъшни периоди на войните ни, особено в Световната война, той е бил и на строева служба, с полкова и бригадна длъжност; и познат вече като „суров войник", е бил изпращан на някои от най-застрашените места на фронта (като например при Червената стена в 1917 г., където оставил и добри спомени сред войници и офицери). Към края на земеделския режим се видял принуден да напусне България и около година и половина прекарал във Виена. След завръщането си се включил дейно във военните организации. Но привичната му недодяланост и грубост, неговите диктаторски похвати или стремежи стават причина и за доста силни протести срещу неговото вмешателство в обществено-политическите работи, които довеждат до разцепление в съюза на запасното войнство, а (след Старозагорския конгрес в 1930 г.) и в Съюза за родна защита. От 1936 г. е председател на настоятелството на Дружеството на запасните офицери, бидейки и върховен водител на „родозащитниците". Умира внезап-

но, при трамвайна злополука (тъкмо когато по стечение на военно-политическите събития вероятно щеше да играе и по-важна роля).

23. Генерал-майор Димитър Кирков, командуващ Тунджанската (8-а) дивизия.

24. Нареждането за неговото създаване бе официално обявено една седмица след мобилизацията. То гласи:

„Заповед до действуващата армия
№ 5
Ст. София, 25 септември 1912 г.
За организирането на македоно-одринските опълченски дружини назначава се запасният генерал-майор Генев; за негов помощник — запасният подполковник Протогеров и за началник-щаба — от Генералния щаб майор Дървингов.
Началник-щабът на действуващата армия, от Генералния щаб
генерал-майор *Фичев*"

Но още следващите дни виждаме и в официалните документи да надделява названието „Македоно-Одринско опълчение", а неговият началник се подписва: „Началник на опълчението", „Началник на Македонското опълчение", и после „Началник на Македоно-Одринското опълчение".

25. На 27 октомври главно с турски маузерови пушки без ножове и на пушка по 50 патрона. Три дни по-късно в Баба-Ески Солунската дружина била превъоръжена с манлихерови пушки.

26. Хайребол, или Хайробол — среща се и под двете близки форми както в говора на населението, тъй и в различни писания и карти на областта.

27. Или Сухово. То било освободено, както и почти целият край наоколо, в края на октомври от някои от новосформираните при обявяването на войната македонски чети, които установили там привременна българска

власт. В началото на ноември малки части от нашата Седма Рилска дивизия поели носенето на гарнизонна служба в Съботско, Гевгели, Сухо и другаде.

28. Димитър Лазаров, наричан умалително Мингю или Мингьо — стар деец на македоно-одринското освободително движение; храбрец и отличен организатор. На 24 септември 1903 г. по време на Илинденското въстание в местността Суходол, над родното му Банско, неговата чета водѝ последното сражение в тоя край с придошлата турска войска, при което последната дала доста жертви, а въстаниците нито една. (Мингьо е бил от фамилията Тодевци, роден през февруари 1876 г., почина в София през февруари 1952 г. Той бил братовчед на разложкия войвода Радон Тодев, който на 20 септември 1903 г., бранейки последните върволици от бежанци за Княжеството, бил обграден от вси страни от турски аскер в Годлевския балкан на крайграничната Рило-Пиринска верига и загинал саможертвено заедно с последните си 20-ина четници.)

29. Като дете, а и по-късно, аз бях слушал от бивши офицери и опълченци от 1912—1913 г. похвални отзиви за държанието на С. Радев през войната. Сега виждам, че още в донесението на дружинния командир за въпросния „кръстен бой“ на дружината той е изрично упоменат. От това донесение узнавам също, че през поменатото целодневно сражение времето било лошо, завалял силен дъжд, който превърнал пръстта около лозята в плъзгава и непроходима кал. Но тук ще цитирам само един от заключителните пасажи на донесението или релацията: „В този бой се отличи командирът на Четвърта рота подпоручик Тодоров с лична храброст и разпоредителност, всички началствующи лица взводни подофицери, отд[ельонни] началници, личните ми ординарци *Симеон Радев*, Д. п. Иванов, Петър п. Иванов и тръбачът Александър Стоянов, въобще цялата Четвърта рота.“ (К.м.)

Тоя ден Трета Солунска дружина е имала 2 ранени и 10 убити.

30. Рядко почтен и храбър човек, впоследствие генерал о. з. Помина се в твърде напреднала възраст след края на Втората световна война.

31. В потвърждение нека добавя и един малко известен факт: че в обозите на българската войска редом с нашите селяни имаше и турци (от Шумен и другаде). Това бе забелязано с немалка почуда и от някои чужди кореспонденти.

32. Подполковник Стефан Николов от Прилеп (1859—1917?). Носител на няколко ордена „За храброст".

33. След злощастната, неподготвена и некоординирано проведена наша атака на добре укрепените турски позиции при Чаталджа на 4 и 5 ноември 1912 г. турците вече почнали да не бързат с искането си за примирие (и даже за изгоден за нас двустранен, сепаративен мир с България!); вследствие на което нашата страна се видя в неблагоприятно положение. Като нова окуражаваща вест от фронта обаче в тия дни дойде известието за нашето напредване към Мраморно и Егейско море. То личи добре и в донесението на д-р Ст. Данев: „Снощната телеграма на царя е диктувана под впечатлението на последните сведения на генерал [Радко] Димитриев. В действителност положението не е толкова влошено, ако и да е вярно, че Първа ни армия е доста пострадала..." И свършваше: „Вчерашните са завзели Малгара и Дедеагач." („Шифрована телеграма на д-р Данев от 9 ноември 1912 г. Вх. № 4623 до г. Министъра на външните работи". в: *Доклад на парламентарната изпитателна комисия*... С., 1918 г., с. 269.)

34. Наистина след 3—4 дни турците предприели контранастъпление. На 10 ноември към 3 ч след пладне от Малгара забелязали, че гори село Аламлъ, а към 5 ч пристигнали бежанци, които разправили, че в селото влезли турски войски, хвърлили в него бомби и подпали-

ли къщите. Но настъплението си срещу Малгара турците предприели на другата заран.

35. Този напрегнат ден С. Радев, като боец и ординарец, сновящ и до най-застрашените окопи и места на фронта, под пушечния и шрапнелния огън на неприятеля, едва не заплатил с живота си. За това негово безстрашие в изпълнение на войнския му дълг се споменава в донесението на бригадния началник (вж. бележката на с. 45).

36. Явно осъзнал грешката си, той я изкупи и с прощалната си заповед до Хайреболския отряд на 25 ноември 1912 г. (с която сдаваше командуването на отряда на началника на опълчението ген. Генев). В нея полк. Салабашев, след като изказваше своята „сърдечна благодарност на г. г. офицерите, войниците и опълченците... за тяхната добра служба и за оная самоотверженост, която показаха при превземането на гр. Малгара на 6 т. м. и при отблъскването на неприятеля под същия град на 11 с. м.", добавяше: „Особено ми е приятно да укажа на голямата храброст, която показаха опълченците на 3[-а] Солунска дружина в горните боеве, тяхното смело настъпление против обходящите ги неприятелски части, срещу нашия ляв фланг на 6 ноември..."

37. Скоро той се видял обграден отвсякъде и капитулирал. (Вж. бележка 53.)

38. 1934 г.; а после, за 3 месеца, и министър-председател (22.I. до 21.IV. 1935 г.).

39. Или Кутаиси.

40. Това сравнително лесно заемане на с. Еникьой (което после, след падането на Шаркьой, турците ще замислят отново да си възвърнат) станало на 27 ноември. При много добре осъществено взаимодействие на части от Трета Солунска и Четвърта Битолска дружина противникът бил принуден да се оттегли зад височините на Еникьой и сетне да отстъпи по-далече, преследван за известно време. Тук се съсредоточили тия дни и някои части от други опълченски дружини.

41. Владимир Каназирев. Той бе поел командуването на Четвърта Битолска дружина в Лозенград. (Девет и нещо години по-рано, още млад подпоручик, Владимир Каназирев бе взел живо участие в Илинденското въстание като доброволец и водител на чета в Пиринския край. Там той с голяма храброст и съобразителност се бе отличил при заемането на градеца Мехомия, днешния Разлог.)

42. Пампор = параход.

43. Илия Лулчев, бивш юнкер. На 19 май 1913 г. получава чин офицерски кандидат. В сраженията срещу сърбите на 18 юни с. г. бива леко ранен.

44. Александър Протогеров, после генерал о. з. Родом от Охрид (1867—1928).

45. Военностратегическото значение на Шаркьой (което обяснява защо турците тъй упорито са искали да го запазят, а после да си го възвърнат) е очертано добре в релацията на капитан Каназирев от 28 ноември. Ето извадка от нея: „Градецът Шаркьой е разположен на самия бряг на Мраморно море, в началото на Дарданелския провлак. Има 1000 къщи, много от които пострадали при земетресението.

На североизточния край на градеца има две, а на срещуположния му край три вятърни мелници. На югозапад са лозята — равна местност, която е пресечена от малка рекичка, която се спуска от върха Мусуджет. От северозапад и запад той е защитен от последните склонове на височините Мусуджет и чиф[лика] Мусачи, който разделя дълбоката долина на споменатата вече рекичка. И двете тия височини са голи и необработени [стърнища].

Значението на Шаркьой произтича от това, че той е най-големият градец между Галиполи и Родосто, в пристанището на който десантът е най-удобен и главно поради положението му относително неоценимата позиция, върха Сарян-Тепе, над с. Еникьой, върха Мусуджет и

височината 438. Турските войски, заели тая позиция, биха си доставлявали всичко необходимо много лесно през Шаркьой и биха ни заставили за пазенето на малградското шосе да държим големи части по планините Курудаг, Куш-конак планина и на изток от нея. А взета от нас, с малки части бихме задържали цяла армия в Галиполския полуостров."

46. Трифон Кунев. Познат на днешното по-старо поколение и като добър поет. Известно време след 9.IX.1944 г. той бе председател на Съюза на българските писатели, сетне директор на Народния театър; но скоро след това изпадна в немилост и дори споменаването на името му бе опасно и цензурирано. Едва в средата на 60-те години С. Радев успя да изкаже писмено някои свои хубави спомени и литературни оценки и за него — вж. книгата: Симеон Радев, „Погледи върху литературната оценка и изкуството и лични спомени". С., Български писател, 1965, с. 268—272.

47. Борис Николов Руменов (1884—1944) — веселяк и хумористи, познат главно като Борю Зевзека, но е писал и под други псевдоними (в сп. „Барабан" 1909—1910 г., и другаде).

48. Вероятно капитан, после майор Ангел Александров, командир на Трето скорострелно отделение от Десети артилерийски полк.

49. За положението там към обяд тоя ден (28 ян.) четем в донесението на командира на Трета Солунска дружина до началника на колоната (подполк. Николов): „Пехотните части на противника след един 3-часов бой отстъпиха към Шаркьой и оттам за пункта, дето е направен десантът. Добре се вижда от позицията движението на колоните му, които отиват по това направление, а изглежда, че вече почнаха да амбаркадират. Срещу нас сега няма нищо, а също и срещу Дебърци. Чуват се вистрели на нашия десен фланг към мястото на Втора бригада.

Имаме ранени — 1 тежко и 2 леко. Стоя на позицията, дето се окопа дружината. Въобще положението на моя участък е добро. № 50. Позиция северозападно от Шаркьой."

50. Коста Кнауер, полунемец, роден, мисля, в Пловдив. С привлекателна външност и силен характер, изключително прям човек. Скоро станал познат и в София като висококултурен интелектуалец и горещ български патриот. (Следял е живо, особено по националния ни въпрос, и чуждия печат.) Голям личен приятел и почитател на Симеон Радев. Бил е близък още от Пловдив с Димчо Дебелянов, после с Константин Константинов (Душечка), Людмил Стоянов, Николай Лилиев, Н. Янев, Д. Подвързачов, сетне с Д. Крапчев и други наши млади поети и публицисти. Участвувал в балканските войни като доброволец, а в Световната война и като офицер.

Подобен в много отношения на Коста, особено по лична чистота, смелост и обществен идеализъм, е бил и брат му Франц, както е загатнато по-горе от Симеон Радев в сбития текст на книгата му. Франц също станал доброволец във войната за обединението на българския народ. За жал той загина съвършено млад във фаталното лято на 1913 г.: от някаква, сурова за нас, милост на Съдбата пред героичната му душа, която сякаш не можеше да надживее последвалата покруса за България.

Тъй като освен Коста Кнауер (за когото като публицист и мислител говоря другаде) и брат му остава почти напълно неизвестен на нашите по-нови поколения, аз искам да изпълня тук едно от косвените поръчения на баща ми: да дам някои по-конкретни сведения (но в случая само част от тях) за Франц Кнауер, които открих след ровения къде ли не. Дано нашите компетентни държавни власти поне при навършилите се вече 80 години от балканските войни се възползуват от това и сложат ней-

де паметна плоча за него, ако ли не кръстят улица, младежки лагер или учебно-възпитателно звено на негово име.

Ето сега извадка от прочувствената бележка-некролог, написана от Людмил Стоянов по повод първата годишнина от смъртта на Франц Кнауер (юли-август 1914 г.):

„Тоя човек говореше тихо, с отмерения тон на мислител, с интонация тъй ласкава и тъй добра, като у поет. Той илюстрираше своите мисли с цитати от великите писатели и те не звучаха неестествено. Той обичаше Тургенев и обожаваше Оскар Уайлд (от когото бе превел някои „Мисли и афоризми"); спокойният му поглед, малко насмешлив, издаваше доброта и истина. Той сякаш бе роден за мисионер и би бил на мястото [си] и между героите на Шатобриан... Наистина той притежаваше странната способност да бъде умен, без да бъде зъл." И още: „Навярно много има да разкажат за Франц Кнауер другарите му на Булаир. Той пръв влезе в Шаркьой при отблъскването на турския десант, за което бе награден с кръст (орден „За храброст")."

(Людмил Стоянов предава с вълнение и една случка от войната, чута от младия му непрежалим приятел: „Франц бе проправял път в снеговете — разказваше той преди юнската война — там, на булаирската позиция, заедно с друг доброволец, руснак. [Споменатият от Симеон Радев младеж шестокласник Александър. — Б. м.] В страшните немилостиви веявици руснакът намира по пътя умряла от студ чучулига. „Ето и нашата съдба", казва той и се разплаква.

„Аз също се разплаках", прибавяше Франц. И той се е разплакал не толкова за себе си, колкото за умрялата птица. Защото наистина неговото сърце беше изтъкано от безпримерна нежност.")

Франц Кнауер починал от холера в окопите нейде отвъд Черната скала в Междусъюзническата война.

51. Във връзка с това в „История на Македоно-Одринското Опълчение“ (т. I, с. 516) е казано: „Уместно е тук да се цитира донесението № 51 на ротмистър Атанасов, писано на 29 януари в 9 ч пр. пл.[адне], но засягащо събития от 28 януари и адресирано до началника на лявата колона: „Снощи с ординареца ми С. Радев Ви изпратих донесение за заемането на Шаркьой с дружината почти без никакво съпротивление, освен с няколко пушечни и топовни гърмежа от време на време, но непричиняващи никаква вреда. В града пратих патрули да разузнаят и в резултат се оказа, че никакъв противник няма и за положението в града вече видяхте от доклада на ординареца...“

52. Маджун — вид петмез, мармалад.

53. Турският десант при Шаркьой е бил ръководен от Хуршид паша и Енвер бей.

54. Капитулацията на Мехмед Явер паша със значителни още останки от неговия корпус, след пълното му обграждане при блатата на р. Марица до с. Мерхамлъ, стана на 15 ноември. За това косвено (стратегически и психологически) допринесли и движенията и успехите на юг от р. Еркене, към Малгара и Кешан, на колоната на подполк. Николов. (П. Дървингов, цит. труд, т. I, с. 314.)

55. Провалът на турското настъпателно начинание (след превратa, извършен от младотурците в Цариград) при Булаир и Шаркьой бил последван от дълбоко униние в Турция и от голяма радост у нас. Македоно-Одринското опълчение било удостоено по тоя случай с благодарности от помощник-главнокомандуващия и командуващия Четвърта армия, както и от царицата (която бе почетен патрон на опълчението) и със заповед от ген. Н. Генев.

56. Д-р Димитър Владов, родом също от Ресен (3.IV.1873 — средата на януари 1917). Виден член на Демократическата партия. На погребението му е говорил

и д-р Асен Златаров, а на 40-те дни слово за него в църква държал д-р К. Кръстев.

57. Генерал Фичев по тоя случай пише: „При завземането на Шаркьой турците заклаха 100 души местни жители. Около 40 души наши ранени войници били избити и обезобразени. Генерал Генев нареди да се състави протокол за това варварство." („Балканската война...", с. 298.)

58. В черновата на ръкописа лицето е Елена Мусхелова. (Не е ясно кое е правилното.) Град Тифлис — сега Тбилиси, столица на Грузия.

59. Барон Владимир де Пеленберг. Освен него и погоре поменатият подпоручик Николай Николаевич Немилов имало и други руски офицери доброволци: подпоручиците Волковски и Жамгоцов. Те си заминали през май 1913 г. Друг руски офицер доброволец обаче оставил живота си в тази наша освободителна по дух и замисъл война: поручик Парфененко. Той паднал убит в боя при гр. Фере (Фереджик) на 13 ноември 1912 г. (Тогава загинал там и младежът доброволец Никифор Генев, син на генерал Никола Генев; както и един наш конен стражар. На 16 ноември и тримата били погребани с военни почести.)

В някои уж научни писания у нас в последните години невярно е казано, че в Балканската война загинал и подпоручик Немилов. За жал това се дължи на невярно донесение, съхранено сред материалите във Военноисторическия архив. А сред последните има и други неточности. В един малък уж документален списък там например за „руски" офицер доброволец е посочен и нашият капитан Владимир Каназирев!

60. Всъщност между последните е бил и С. Радев. Ще приведа извадка от донесението на началника на Първа Македоно-Одринска бригада още за втория бой при Малгара (записано и в дневника на бригадата): „...следните офицери: ротмистър Атанасов... капитан Каназирски, подпоручик Тодоров... кандидат-офицерът Паков,

опълченците: Лулчев, Рашанов, *Симеон Радев*, със своята доблест и самоотверженост се отличиха много в боя. Ходатайствувам да бъдат наградени със съответствующите по чина им ордени „За храброст“.“ (К. м.)

61. Въпросният рядко суров пристъп на зимата в Югоизточна Тракия дошъл към средата на февруари (все стар стил) 1913 г. За късо време паднал дебел сняг, съпроводен със силни виелици, които понижили температурата до -20°. Военните действия за десетина дни станали невъзможни. В местностите в непосредствена близост до Мраморно море и Галиполския полуостров по-специално голямата снежна буря почнала рано на 17 февруари, като затрупала всичко, заличавайки под бялата си покривка и с преспи пътища и пътеки, нанасяйки тежки повреди на телеграфните и телефонните връзки. Снабдяването на частите с храна и топливо се утруднило много. На 18-и началникът на Седма дивизия донася с особен куриер, че бурята буквално е разсипала землянките, че никъде не може да се кладе огън; че в пронизващ студ и във влага хората стоят прави, без подслон, и че Двадесет и седми полк е загубен (поради което той дал нареждане да се изтегли малко по̀ на север, в селата Елуджа и Чокал).

Бурята продължила цели три дни и причинила освен значителни материални щети големи увреждания и загуби на хора. По данните на нашето Военно министерство тогава в Седма Рилска дивизия имало: измръзнали слабо — 5 офицери и 338 войници; измръзнали силно — 5 офицери и 253 войници; 1 войник умрял. Още по-значителни били поразиите сред служещите в частите на съседната Втора Тракийска дивизия. В нея измръзналите били: слабо — 6 офицери и 1200 войници; силно — 10 офицери и 817 войници; умрели 31 войници и 60 в неизвестност. Не минало без жертви и в Македоно-Одринското опълчение. Там имало: слабо измръзнали — 348 души; силно — 42 и 1 умрял. Или всичко в тия три

близко намиращи се наши военни части: слабо измръзнали — 11 офицери и 1886 войници; силно — 15 офицери и 1112 войници; умрели — 33 души и 60 други в неизвестност. А от загубите на Втора дивизия на поменатия Двадесет и седми Чепински полк (който охранявал булаирската позиция) се падали: 1565 измръзнали, 29 умрели и 60-те войници в неизвестност.

През двете люти седмици в средата на Малък Сечко снежната фъртуна връхлетяла на два пъти по за три дни: от 10-и до 13-и и от 17-и до 20-и включително. Втората и другаде в Източна Тракия (тя започнала всъщност на 16 февруари) била по-силна. Тия студове взели доста жертви и сред турските войски край Чаталджа и Дарданелите, особено сред мобилизираните там араби.

62. Борис Стателов, мичман I ранг; и лейтенант Евстатий Винаров от Дунавската част на флота ни. Последният бе началник ([инициатор] на минната команда, която тогава минира нашия бряг на Мраморно море, южно от Родосто.

63. Днешният град Разлог (както бе посочено вече и в по-горна бележка).

64. Андраник, или Антраник, Тер Узунян. (Негов помощник и съкомандир на ротата е бил поручик Гарегин Нъждех. Последният, получил военно образование и звание у нас, продължи да служи в армията ни и се уволни, мисля, като генерал о. з. Той се изяви и като добър публицист. Дирите му се губят през есента на 1944 г., когато бил депортиран в Сибир.)

65. Аз съм срещал у роднини дъщеря и внучка на Васил Чекаларов. Те ми казаха, че след идването си в България той завършил вечерна гимназия. Дали нашите военни власти не са знаели това, или са считали вечерните курсове за „нередовно“ образование? Не знам. Но е съвсем ясно, че в единия или в другия случай те са постъпили крайно формалистично и недалновидно.

66. По първия стих на последната ѝ (четвърта) четиристишна строфа:

Идем, идем, сган проклета!
Срещай ни и трепери!
Виж, тракийските полета
неброена рат покри!

Родена в краткия интервал между молибизацията и обявяването на войната, тази песен или по-право марш по стихове от Кирил Христов и музика от Добри Христов бе напечатан в текст и с ноти на уводно място в народняшкия (тогава и правителствен) вестник „Мир“ на 26 септември 1912 г. под заглавие „На турската граница. Марш II“. Само часове и дни след това той бе подет гласно из цялата страна и се превърна в една от най-крилатите ободрителни песни в изнурителните походи и в смелите атаки на нашите войски през цялото продължение на войната. А както виждаме, и при прехвърлянето им срещу изменилите ни съюзници.

67. Това е ставало не само докато сърбите са били наши официални, договорни съюзници, но и още когато те бяха посрещани от българското население в Македония като такива — и усвояваха страната с безценната подкрепа (давана със знанието и одобрението на българското главно командуване) на десетки наши революционни чети. Така на 4 ноември в Прилеп се състоял банкет, на който се държали речи от сръбски офицери и местни българи за победния ход на войната срещу иноверния поробител. Насто (Атанас) Лутвиев, който тогава вдигнал наздравица за българския народ и за българската армия, бил извикан вън и след това бил зверски удушен. Ще дам само още един пример.

На другия ден, 5 (18 н. с.) ноември 1912 г., сърбите в Куманово арестували местния търговец Йордан Йовчев, защото в общината (идейки повторно за разрешение да замине по работите си в Солун) поздравил по обикно-

веному с „добър ден“, а не с „добар дан“. Забележката, после и заплашванията на сърбите да се поправи не помогнали. Тогава майор Люба Вулович отвел нашия патриот в къщата, където се бе настанил, и го умъртвил с 47 удара с нож, като преди всеки удар питал вбесен: „Щà си ти?“ — и получавал неизменния отговор: „Българин съм!“ (Сръбската офицерска терористична организация „Черна рука“ се погрижила и в този случай да обяви убития за „изчезнал безследно“, а официалната власт — че бил заминал за нейде без позволение.)

68. 1934 година.

69. В началната редакция на тази част от текста имаше няколко изречения, съкратени после. Те гласяха: „Дейността на организацията [Вътрешната, или ВМОРО — б. м., Т. Р.] по това време не ми беше позната. Собствено аз я бях напуснал още след Илинденското въстание, тъй като бях влязъл като журналист в българската политика и смятах едното и другото за неща несъвместими. Така че някои инициативи, които се взеха през пролетта на 1913 г., тъкмо когато опълчението се намираше вече в Македония, не ми бяха добре известни. Едва преди няколко години се научих от мемоарите на Александър Мартулков, бившия депутат от партията на тесните социалисти в Народното събрание и бивш член на Президиума на Македонската народна република, че в навечерието на Междусъюзническата война той бил изпратен от Тодор Александров за разузнаване зад фронта, заеман от сърбите. Тогава още се образуваха някои чети, които да заминат за Западна Македония и ако избухне войната, да повдигнат въстание...“

А. Мартулков (наричан „Бисмарк“) беше голям почитател на Симеон Радев. Преди да замине за родната си Македония, вече уж свободна и социалистическа, той дойде при него, да се сбогува. Но лъжливото зачитане и материалните облаги, които му бяха дадени в Скопие при Титовия режим, не го заслепиха. След години той се

завърна в София и още в първите дни дойде отново у дома, за да види дали баща ми е жив и здрав и за да му каже своето негодуване от политиката и личния живот на тогавашните скопски управници — „царе"...

70. Изглежда, слухът, че Симеон Радев ще върви с чета в заетата от сърбите Македония, се поразчул, защото взели да се обаждат и други, готови да вървят с него. Горещо желание да се присъединят към него изявили даже и лица, числящи се в някои от съседните наши полкове. Включително с преки писма до него. Едно от тях бе запазено у дома до неотдавна и смятах да го дам тук, като Приложение № 3. Вярвам, че то не е пропаднало при многото ни сътресения в последните десетилетия, и се надявам да го публикувам по-късно. Това писмо носеше адреса на поделението и подписа на Светослав Добрев. Той (както после научих) бил родом от Панагюрище. Свършил Френския колеж в Пловдив, сетне следвал в Софийския университет. Към 1906—1907 г. бил станал доста позната фигура (според Никола Милев) в софийските учени и журналистически среди. (Вероятно тогава ще да се е запознал лично и със Симеон Радев.) Бил жив, пъргав, извънредно жизнерадостен и духовит човек. С една по-характерна добавка — голям ентусиаст и патриот, фанатично предан на Македония. В нея той отишъл и да работи като учител. Например в Битоля, където е бил след Младотурската революция от юли 1908 г. По това време той имал вече славата на „един от популярните оратори на политическите събрания" и издал няколко броя от вестник „Напред". В балканските войни, после и в Световната война го открих като войник от Десети пехотен Родопски полк, в чийто „Полски походен театър" той бил едновременно и режисьор, и най-талантливият артист. Сиреч той именно е бил (както намерих в една стара бележка за него) „душата на това войнишко начинание". Благодарение на него въпросният театър изнесъл ред много успешни вечеринки и представ-

ления в Битоля, в Охрид и другаде през 1916 г. Играни били и негови лични пиеси, пиески и „скици“, отпечатани и във вестник „Мир“.

Светослав Добрев загинал геройски недълго подир това, пронизан от вражески куршум в боевете при преследването на противника на юг от Лерин, по скалистите ридове на Петерското езеро.

71. Никола Ив. Нелчинов бил ранен и трябвало за известно време да бъде лекуван. В четата тогава мястото му заел неговият по-млад брат Крум, още ученик в Солунската българска гимназия, току-що завърнал се от Солун. След злочестата за България Междусъюзническа война Крум Нелчинов дойде в София, завърши Военното училище и влезе в офицерския кадър на българската армия, в чиито редове стигна до чин полковник. Той взе дейно участие в Първата световна война (от нашето влизане в нея до самия ѝ край), за което имаше ред отличия, включително и орден „За храброст“. Макар вече побелял, на преклонна възраст, той е запазил своя горд и чист патриотизъм, прямия си характер и осанката си на военен.

72. Това е, разбира се, пресилено казано и не бива да се разбира буквално. Но действително способността на С. Радев за топографска ориентация бе слаба (вж. и тук, с. 52). Така че, противопоставяйки се твърдо на съгласието на С. Радев да замине четник в Македония, ротмистър Атанасов фактически го е спасил от сигурна гибел.

73. Матей Геров е бил между няколкото лица (сред тях бе и Кръстьо Станчев), които се числели „за особени поръчения“ в щабовете на опълчението. По времето, за което става дума, М. Геров е бил адютант на Четиринадесета Воденска дружина.

74. В началния, работен текст на тази книга имаше, под линия, едно немаловажно уточнение. То е кратко и ще го приведа дословно: „Нека да направя тук една

бележка. Постоянно се говори за 16 юни. Това е една несъществуваща историческа дата. Заповедта за нападението бе дадена на 15 юни, а самото нападение стана на 17-и. На 16 юни нищо не е станало."

Боят при Емирица на 17 юни, започнат още призори, бил много лют и кървав. Части от Трета Солунска дружина, подпомогнати от части на Кукушката дружина, достигнали противника, атакували на нож и заели предните сръбски окопи, веднага след това и втория ред окопи, а сетне, към 7 ч и 20 мин, и самия връх Емирица и почнали преследването на оцелелите сръбски части до една отстояща пò на север височина (и в същото време Битолската дружина завладяла източните две Емиришки висоти). В това свое много устремно настъпление Трета Солунска дружина дала 15 убити и 51 ранени. Тогава, начело на своята рота при завладяването на сръбските окопи, загинал геройски подпоручик Христо Драганов. Пленени били 70 сръбски войници.

75. Още в края на м. май наши съгледвачи (главно местни жители и дейци на възстановената революционна организация) донасяха подробно за съсредоточаването и укрепяването на сърбите срещу нашите части. В едно от тях, касателно участъка около Султан-Тепе, се казва: „... Целият Осми полк с две големи оръдия и с неизвестно колко малки е на Султан-Тепе. На височината край границата в Паланечко близо до Султан-Тепе е разположен целият Девети полк, който е като резерв на първия." Всички сръбски позиции покрай Султан-Тепе още преди 16 юни били свързани с телефонни жици и с пътища, грижливо профилирани зад върховете срещу стрелба от юг и изток.

76. За действията на 18 юни на Солунската дружина в историята на опълчението се казва: „...след завладяването на Емиришкия рид Трета Солунска дружина се разположи на една малка висота на склона северозападно от

Емиришкия връх със задача да охранява фланга на Първа бригада с фронт именно към северния край на Плавица планина." И по-нататък: „Солунската дружина, достатъчно запазена поради личните качества на командира ѝ, ротмистър Атанасов Д. Думбалаков, който беше един истински водач на войници, един пламенен патриот, е на мястото си напред по склона на Емиришкия рид. Същата дружина, имайки на фланговете си по един картечен взвод и пионерска полурота, с жива стрелба, особено от картечниците, е повърнала назад и е приковала всички неприятелски частички и патрули, които бяха се насочили срещу тях. Нещо повече. Според релацията на командира на картечната рота за действията му този ден по заповед на ротмистър Атанасов единият картечен взвод се подал по-напред и преследвал с живия си огън отстъпващия неприятел... Трета Солунска дружина е имала 7 убити и 44 ранени."

77. Това не бе само от желание да се успокои поне за момент видимото душевно вълнение на народния ни поет. За да се види колко неимоверно бояк е бил още духът на опълченците, въпреки някои първоначални неуспехи тия дни, ще приведа релацията на капитан Пожарлиев от 20 юни за боя при Пониква: „Артилерийският и пехотният огън на противника беше [извънредно] силен през целия ден... Бризантните гранати, които сполучливо попадаха в окопите, причиняваха големи загуби, войниците обаче, ободрявани, бодърствуваха в окопите, без да се опитат да отстъпват. Често пъти се чуваше затъкване на пушки и чуваха се гласове от окопите: „Дайте ми друга пушка", „Дайте ми патрони", но никой не напускаше окопите под предлог, че му се е затъкнала пушката или че няма патрони. При всичкия ужасен огън на позицията владееше веселост и по лицата на всички се четеше не страх, а засмяност. По цялата линия се чуваха думите: „Ето, ето го, падна", „Удрете на другите!" Боят през този ден, макар и ожесточен, имаше празничен и

тържествен вид и духът на войниците беше твърде много повишен."

78. Вероятно Д. Ачков. След формирането на опълчението той стана конен ординарец и за безстрашно изпълнение на службата си по време на бой е упоменат в някои релации. После той бе назначен за окръжен управител на Дедеагач. (В опълчението служеше и Боян Ачков, бивш юнкер. За похвално държание във войната срещу турците той бе произведен, в началото на 1913 г., в подпоручик.)

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1

а) Указания за местопребиваванията и военновременните поръчения и походи на Симеон Радев от края на м. септември 1912 г. до 20 юни 1913г.:

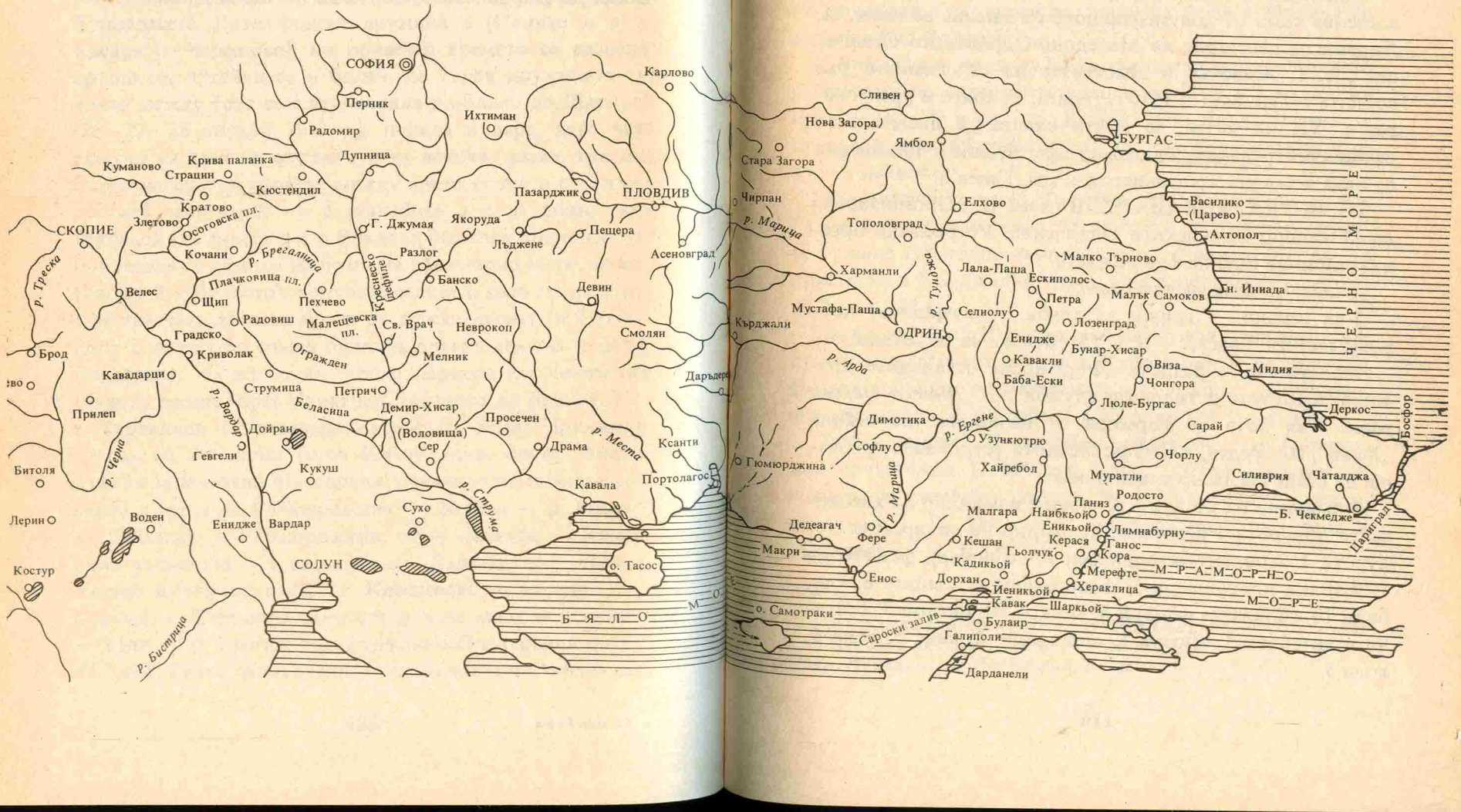
София — Стара Загора — Мустафа-Паша (Свиленград) — щаб на Осма дивизия (наблизо); => от Мустафа-Паша тръгва пеша с току-що сформираното вече М.-О. опълчение; с първата стигнала там част: с. Енидже — Първа Дебърска дружина, с която и начело на която, избран за дружинен командир, стига в Лозенград, но оттам поема вече с Трета Солунска дружина (при която остава до повикването му в София); => Кавакли — Баба-Ески; вечерта — вън на позиция; => Хайребол — с. Каливя (с развято знаме и песни) — Малгара (дружината и той влизат за първи път в бой, дават убити и ранени; след няколко дни — пак!); тръгва на разузнаване нощем със Стоян, на коне; назад към Каливя — Куз-Юрук — Хайребол; и обратно за Малгара (най-хубавият му спомен!); => Булгаркьой — Кешан — Махмудкьой — планината Куру-Даг (от височината на която лъсват двете морета!); => Еникьой (друго селище с това име, до Мраморно море); => с донесение до Малгара (Малград): по пътя спира в с. Дорхан, на Сароския залив; оттам с неколцина офицери и неговия помощник и охрана, доброволеца Михал от Струмица, с лодка дебаркират на малкия насрещен остров, дето побиват българското знаме; продължава (нагоре) за Малгара; обратно — Сароски залив — Еникьой; примирие с турците (първото) — в разни турски села... — Наибкьой (на Мраморно море); => на посещение, няколко дни (декември 1912 г.) в Ро-

досто; връща се в Наибкьой; => в Авдим (най-дълго!); изпратен от бригадния командир с поръчение за София, но стигнал в Димотика, гдето тогава се намирала Главната квартира, чува от ген. М. Савов намерението за денонсиране на примирието и решава да се върне в дружината си, която предполага, че се е придвижила към изхода на Дарданелите, и тръгва с един грък, на кон, през планината в една страхотна нощ (с буря, проливен дъжд, гръмотевици, от ужас и сътресение конят ослепява) — в гръцко село — към Шаркьой — с. Хераклица (на морето); на посещение, само по куртка, при приятели от Тринадесета Лозенградска дружина в [Панизо и в] с. Кесаря [=Черешово], но привечер времето се разваля; връща се, лутайки се и болен, да търси дружината си, която между това се е преместила по-близо до Шаркьой (26—27—28 януари 1913 г.), попада в дере, дето чува гласове на криещи се там турска войска, после, тръгнал бързо нагоре, се озовава между двата огъня и с пълзене достига частта си; => с донесение в с. Арапли; => в Шаркьой (за анкета с д-р Владов); [по това време цялото опълчение се намира на брега на Мраморно море, между Шаркьой и Родосто]; получава заповед, като подофицер, с малка част да пази брега от турски десант (в бурната нощ, с часови до самия бряг; на другия ден там е фотографиран); => на спрян турски параход (за инспекция: отгдето праща, през Цариград, картичка до баща си); => в Хераклица (в очакване на мира); оттам дружината тръгва на 20 април (през Югоизточна, после Западна Тракия за Източна Македония: отначало по познати вече места и пеша до Гюмюрджина) — Кешан — р. Марица — Дедеагач — Гюмюрджина; оттук на влак — Ксанти [през почивката — в околностите, Даръ-Дере] — Демир-Хисар; и отново пеша — Кресненското дефиле — р. Струма — Струмица (към средата на май) — Радовиш — Щип — р. Брегалница, отдясно е Плачковица планина; => с. Белли, до Кочани — на Пониква в Осоговската

планина; викан в София; тръгва за Кочани, но тук научава за предстоящо започване на военни действия и се връща при дружината си, която се е преместила в местността Емирица в Осоговска планина (срещу Султан-Тепе, държан от сърбите): началните схватки със сръбските войски; викан с нова спешна заповед да замине за София (18 юни; тръгва същата вечер) — Кочани (19. VI.) — София [пристига вечерта на 20 или 21 юни 1913 г.].

б) В помощ на горното: Обща картографска скица на земите южно от София, Сливен и Бургас и на запад от Босфора, Дарданелите, Солун до р. Черни Дрин.

СУМАРНА КАРТОГРАФСКА СКИЦА НА ЗЕМИТЕ НА ЮГ ОТ СОФИЯ И БУРГАС, И ОТ ЧЕРНО, МРАМОРНО И БЯЛО МОРЕ НА ЗАПАД ДО Р. ЧЕРНИ ДРИН

ПРИЛОЖЕНИЕ № 2

За дейността през войната от 1912—1913 г. на Владимир Тр. Радев, старши брат на С. Радев

Поименно и косвено упоменаване: някои кратки извлечения само от документалното съчинение на полк. П. Дървингов „История на Македоно-Одринското Опълчение", т. I. Животът и действията на опълчението във войната с Турция, С., 1919 г. (книга, за която в предговора, с. VII, се казва, че почти цялата „е писана като официални релации, надлежно прегледани и подписани от началника на опълчението г-н ген. Генев").

ПРЯКО ПОМЕНАВАНЕ: В глава II: „Организиране на Македоно-Одринското Опълчение. Устройване организационния щаб на опълчението":

... „*Отдел административен:*

1-ва секция — грижи за хляба — нач[алник] добров[олец] Вл. Радев." — I, с. 28. (Всичко са 16 секции!)

По-нататък, в раздела „Формиране останалите дружини, щабовете и тиловите служби": ... „*Интендантска рота.* Тая рота се формира от началника на секция „Хляб", Вл. Радев, в София. Нейното устройване трябваше да стане съгласно следния изат:

Командир на ротата 1 аспирант, командир на хлебарската полурота 1 аспирант, командир на месарската полурота 1 аспирант ветеринарен подофиц[ер], фелдфебел 1, взводни подофицери 3, помощници на същите 6, хлебари 10, майстори пещари 6, месари 90, писари 3, готвачи и артелчик 3, обозни 3, ординарци 2, коне 5, вола 6, кола 3.

На 19 октомври Интендантската рота е броила 111 човека, 4 коня и 3 волски кола. Към това време, както и по-рано, тя изпълняваше задачата главно на хлебарската полурота, т. е. доставляваше и приготовляваше необходимия за опълчението хляб. Службата на тая рота беше всякога една от най-добрите." — I, 88—89. (На с. 89 горе има и фотография — бюст във военна униформа — на Владимир Радев.)

ПО-НАТАТЪК: За 3 ноември (1912 г.), когато тъй нареченият наш Кърджалийски отряд, под командата на генерал-майор Н. Ганев, бе започнал своето настъпление по долините и околните височини на Арда и Марица на юг, към Бялото море:

„*Интендант на отряда.* Интендантът на опълчението с чиновете на интендантството пристигна в Кърджалий през деня в 5 ч сл. пл. Веднага той биде запознат с предстоящите действия и тоз час със своите органи се тури в дейност.

Интендантска рота. Тая рота се командуваше от Вл. Радев, който схвана скоро същността на работата. Ротата броеше 118 долни чинове, 4 коня, 6 вола и 3 кола. Тя пристигна в Кърджалий* през деня и почна хлебопечението." — I, 184 г.

За 4 ноември: „Интендантът на отряда с чиновниците от интендантството остава в Кърджалий и разпорежда функционирането на поверените му служби. ... *Интендантската рота...* — на работа в Кърджалий." — I, 195.

За 5 ноември: „*Интендантската рота* — в Кърджалий произвежда 12 500 кгр. хляб." (*Продоволственият транспорт* получава заповед № 535 и първият ешелон, натоварен с 12 500 хляба, пристига още през деня в Местанлъ.) — I, 205.**

---

* Град Кърджали, загубен от нас след Съединението, бе отново освободен на 8 ноември с. г. — Б. м., Т. Р.

** Разстоянието до Местанлъ е 20 км. — Б. м., Т. Р.

За 6 ноември, пак: „*Интендантската рота* — в Кърджалий. През деня приготвила 12 500 кгр. хляб.

Продоволственият транспорт. Тръгва втори ешелон с 12 500 кгр. хляб за Местанлъ и следа. Съставът на транспорта се увеличава още с 18 кола.“ — I, 218.

За 7 ноември: „*Интендантската рота* е в Кърджалий и приготовлява 13 500 кгр. хляб.

Продоволственият транспорт. За отряда тръгва четвърти ешелон, натоварен с хляб.“ — I, 243.

За другия ден — същото; след което иде нареждане за прехвърляне в Гюмюрджина. Цитирам за 8 ноември: „*Интендантската рота* — в Кърджалий, произвежда 13 500 кгр. хляб.

Продоволственият транспорт. 3-й ешелон, натоварен с хляб, тръгнал от Кърджалий за догонване отряда, който е далеко 80 клм. Заповедта на Коменданта на Кърджалий: да изпрати всички кола към отряда, дадена на 7-и того, върви с конник и ще пристигне на 9 ноември по назначение и след това на 10-й последните кола от транспорта ще се изтеглят за Гюмюрджина.“ — I, 254.

Това се потвърждава и от писаното за 10 ноември: „Интендантът продължава дейността си за организиране на магазина и телеграфира на командира на интендантската рота в Кърджалий да прекрати производството на хляб и да тръгне незабавно за Гюмюрджина. Частите през деня се снабдяват с хляб за три дена.“ — I, 269.

Понеже съобщения за Кърджали е нямало, а се очаквало такива да се установят чрез Скеча (I, 261), никакво нареждане до Интендантската рота не е упоменато. А за 11 ноември намираме: „*Интендантската рота* още не е получила заповедта да се движи за Гюмюрджина. Приготвила 13 500 кгр. хляб.“ — I, 276.

За 12 ноември: „*Интендантската рота* получила телеграмата... Ротата се приготовлява за поход.“ — I, 292.

За 13 ноември: „*Интендантската рота* достига Местанлъ.“ — I, 301.

За 15 ноември: „*Интендантската рота* в 1 часа след пладне достига Гюмюрджина.“ — I, 323.

На другия ден, след дългия, труден и напрегнат преход, на капналите хора и добитък е дадена почивка. „*Интендантската рота* почива в Гюмюрджина.“ — I, 330.*

За 17 ноември: „*Интендантската рота* пътува от Гюмюрджина за Шапчи, гдето нощува.“ — I, 333.

За 18 ноември: „*Интендантската рота* пристига в Дедеагач и употребява всички усилия да заеме няколко фурни, но опитът се показал напразен: фурните били ангажирани от другите части.“ — I, 337.

За 20 ноември, докато ротата е още в Дедеагач: „ Интендантът пътува с железницата за Узункюпрю, дето пристига през деня. Прехраната става трудна, понеже в околността пристигат много части от Втора дивизия. Интендантът... телеграфически разпоредил следното:

„До Капитан Величков. Дедеагач

Изпратете Вл. Радева за Узункюпрю, като задържите една част от хората му, нужни за уреждане на хлебопечението в Дедеагач. 189. Софлу, 20.XI.1912 г.

Интендант Полковник Аврамов“ — I, 341.

Времето е било хладно и дъждовно, а пътищата много разкаляни. Появила се холера, зарегистрирана и в Димотика. Вечерта било сключено примирие с турците. Но се получавали и някои противоречиви нареждания за придвижването на отделни части и в самия щаб на опъл-

---

* За щастие в Гюмюрджина и някои други места е имало достатъчно фурни, чрез които своевременно е могло да стане снабдяването на нашите части тия дни, без да се прекъсне преследването на неприятеля на юг. Това наложило известна нова реорганизация и разместявания или някои нови назначения в тиловите служби. Главният интендант следвал отблизо настъплението на войските и с оглед на това давал нарежданията си. — Б. м., Т. Р.

чението. Имало е и забавяния в съобщенията или неизправност на някои връзки, хора и части, намиращи се в разнопосочно движение. Така на 21 ноември, докато Интендантската рота, изглежда, е още в Дедеагач, се получава ново нареждане от главния интендант:

„До Капитан Величков. Дедеагач

Телеграфирайте веднага какво количество хляб приготовлявате ежедневно. Изпращайте всекидневно с трена за Узункюпрю. Усилете производството на хляба. Преминаха ли през Дедеагач дрехите, сухарите, идящи от Кърджалий? Радев с командата къде е? Да върви с трена по-скоро в Узункюпрю. 191. Узункюпрю, 21 ноември.

Интендант Полковник Аврамов" — I, 343.

За 22 ноември намирам само следната телеграма:

„До интенд. Кърджал. отряд Полк. Аврамов. Димотика и следа.

В допълнение на телеграмата № 25 донасям, че всичкото брашно тук е ангажирано от полковник Кърджиев по заповед на Главната квартира. Предвид на това стоенето ми тук с ротата е безцелно. Моля бързото Ви нареждане за къде да замина. 27. Дедеагач, 22. XI. 1912 г.

Командир Интендантската рота Радев" — I, 345.

(От това може да се мисли, че съобщението, пратено ден по-рано чрез капитан Величков, ще да се е забавило или не е било предадено на Владимир Радев. А поменатата телеграма № 25 на последния не е публикувана: не можах да я открия.)

На 25 ноември телеграма с ново нареждане:

„До Капитан Величков. Дедеагач

Прекратете приготовлението хляб в Дедеагач и заедно с Радев и хората му тръгнете веднага за Кешан. 197. Кешан, 25. XI. 12 год.

Интендант Полковник Аврамов".

Пояснение, на същата страница: „*Интендантската рота* се превозва по железницата до Узункюпрю и след това пеша достига вечерта с. Карабунар.“ — I, 355.

На 26 ноември: „*Интендантската рота* пристига в Кешан. Командирът на ротата още през деня обикаля града и ангажира 20 фурни за отряда. Хлебопечението се почва още вечерта и продължава в града до 12 декември, през което време ротата е приготвила 184 868 кгр. хляб. Фурните бяха не особено големи и събираха по 150 хляба на едно печене.“ — I, 357.

(*Продоволственият транспорт* през това време — примирието — се е намирал в движение между Муратли, Родосто и Айнарджик. — I, 412д.

„Разходният магазин в Айнарджик, разделен на отделения за хляб, за зърнен фураж и за дребни продукти, се попълваше от Муратли и раздаваше на частите.“ — I, 411 д.)

През този период изглежда, че Владимир Радев е главно в Родосто. Така се вижда в писаното за тия седмици от началник-щаба на опълчението: „*Интендантската рота* се намираше в Родосто и приготовляваше хляб за цялото опълчение. Но тъй като към 19 януари вече бяха привършени фурните, които се построяваха в Айнарджик за Втора тракийска дивизия и опълчението, то се разпореди със заповед № 7 ротата да се премести в Айнарджик. Във всеки случай ротата на 19 януарий е в Родосто.“ — I, 412.

За 25 януари (1913 г.): „*Интендантската рота* — част приготовлява хляб в Родосто, другата част прави същото в Айнарджик.“ — I, 458.

За 27 януари: „*Интендантската рота* е с по-голямата си част от състава си в Айнарджик; в Родосто са останали хора само за три фурни.“ — I, 495.

Същото е и на другия ден.

За по-нататък казаното за жалост е твърде общо: „... от 12 май частите от опълчението почнаха да се превозват и

след това да пътуват през Петрич, Струмица, Радовиш за Щип..." – I, 562.

В том II от поменатото съчинение (изд. 1925 г.), в който се намира подробно изложение само за преките военни движения и операции, с кратки сведения за някои от четите, ще посоча само две по-конкретни указания за Владимир и ротата му. Първото, на с. 55 (където, след командирите на двете картечни роти, на техническата част, полската жандармерия, огнестрелния парк и лазарета на опълчението, четем):

„*Интендантска рота*

Командир на Интендантската рота: Радев, Вл. Трайчев", а на с. 60: „*Интендантската рота* от 26 май до 17 юни прояви според дневника на същата рота следната дейност" (следва цитат оттам): „В Кочане хлебопечението уредихме на 15 градски фурни, в 5 от които работеха опълченци от Битолска, Скопска, Дебърска и Одринска дружина. Последните работиха до 16. XI., а от тая дата до 26. VI. имахме само 11 фурни, заети от хлебарите на ротата. От 27. V. до 22. VI. в Кочане само от Интендантската рота е изработено брашно 183 254 кгр., а е раздаден хляб 264 095 кгр. Тук фурните не бяха малко на брой, но имаха малка вместимост. И тук усещахме не малка мъчнотия за дърва, но най-големи пречки ни създаде върлуването на холерата. Четири фурни последователно бяха затворени и хората изолирани поради тая болест, но няма нито една жертва от ротата. През всичкото ни стоене в Кочане ежедневно раздавахме хляб и на разни минуващи войскови части. Етапното комендантство ежедневно получаваше по 100–300 кгр. хляб."

ОБОБЩЕНИЕ: Владимир Радев се помина скоропостижно двадесетина години по-късно и в София му бе устроено голямо погребение както от страна на македонската емиграция, тъй и от ред други столични и обществени среди. (То намери отзвук и в някои от тогавашните ни вестници.)

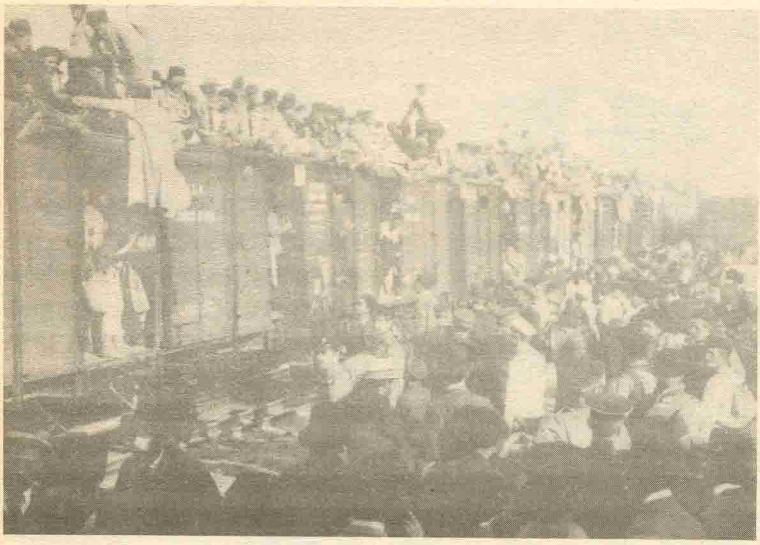
Владимир, както вече знаем, бе по-големият брат на Симеон Радев. След доста дълга, напрегната и бляскава служба по нашето национално-просветно дело под турско като български учител, главен учител и училищен инспектор в Македония (и то, с едно първоначално изключение в Охрид, все в центрове, където се водеше усилена борба — на север срещу дръзкото проникване, чрез подкупи и тероризъм, на сръбската пропаганда; на юг срещу все още осезаемото влияние на Гръцката патриаршия, поддържано също и чрез насилия, особено след въстанията), Владимир бе дошъл при родителите и брата си в София само няколко години по-рано. Макар неминал през казарма, а и в по-напреднала възраст, при обявяването на войната той също се записа доброволец. Нека отбележа, че в последните години, жител на столицата, и по-точно като началник-отдел в едно от малкото тогава наши министерства, той си бе създал вече добра известност в някои среди и тук. Оттам, види се, поради познатия му такт, бърза схватливост, организаторско-делова способност и една налагаща се естествена авторитетност, която се излъчваше и от внушителната му и привлекателна фигура (той е бил, особено в младините си, признат хубавец), Владимир Радев бил назначен на служба от дивизионно значение. Доколко тази служба е била и по същество важна и отговорна и как Владимир се е справил с нея, личи от цитираните по-горе характерни в това отношение извадки от поменавания, релации, телеграми, дневници.

За жал, поради ограничените рамки и на последния, втори том от „История на Македоно-Одринското Опълчение“, в който също трябваше да се даде предимство на много от преките военни операции и съсредоточения (а може би и поради недосъбрани, недоуредени или пропаднали материали), не успях да открия по-конкретни сведения за дейността на Интендантската рота и нейния командир в следващите, най-тежки седмици от недопод-

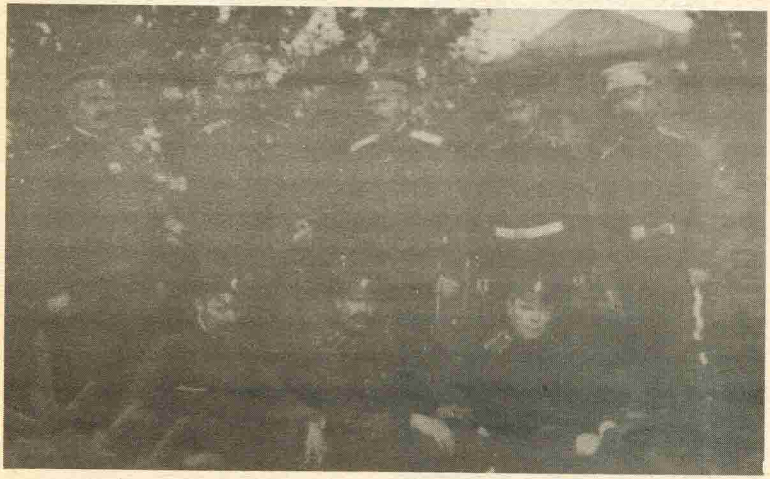
готвената война в 1913 г.: от края на юни до първата декада на август, когато опълчението бива изтеглено в София и разпуснато. Да се надяваме, че не всички необнародвани неща от архива на опълчението са окончателно пропаднали.

Но и без това целта на това малко родово-историческо отклонение е по-друга. Мисля, че приведеното, макар далеч непълно, дава достатъчно да се разбере как си е изпълнил дълга във войната за националното ни обединение и какъв реален принос е дал в материалната основа на нейния ход първородният син на дядо Трайче Радев, Владимир.

(Третият, най-малък син на дядо Трайче Радев, Христо, бе най-злочест. Очакващ с трепет идването на българските части, но узнал за тяхното спиране на Вардар, той едва успял да спаси живота си: отначало от яростта на турците, после и още повече от гнева, подозрителността и свирепо развилнялата се мъст на сърбите, стъпили в Ресен като завоеватели наготово повече от ден след като градът е бил освободен от местната българска чета. Две години и нещо по-късно обаче, през Световната война, подобно на старшите си братя, и Христо Радев ще се включи като доброволец в българската войска.)

Мобилизацията: заминаване на призовани и доброволци

Цензори от Цензурната секция при Щаба на действуващата армия. Разпознати: д-р Калевич, д-р Нейчо Иванов, Симеон Радев (вторият от дясно на ляво); седнали (от дясно на ляво): Александър Балабанов, Елин Пелин, Михаил Арнаудов

Ротмистър Димитър Атанасов Думбалаков, командир на Трета Солунска дружина

Подполк. Стефан Николов, командир на Първа бригада от Македоно-Одринското опълчение

Васил Чекаларов, като цивилен

Барабанчик (юноша)

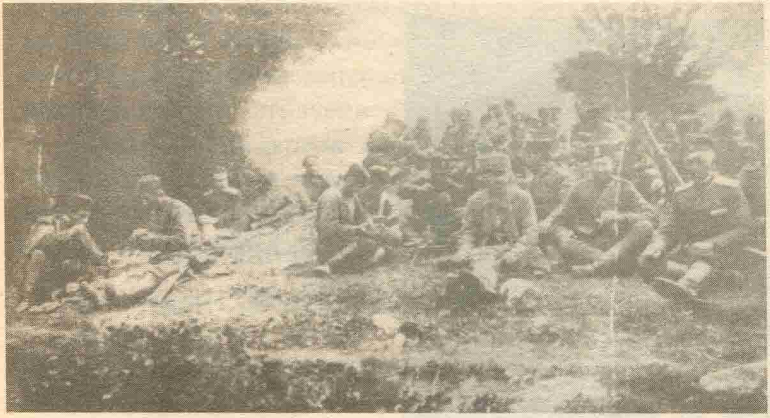
Капитан Вл. Каназирев на кон. (Снимка, подарена на С. Радев в Букурещ на 11. XI. 1914 г., с посвещение: „На другаря по оръжие С. Радев — за мили спомени от Шаркьой и Пониква. Кап. Каназирев, командир на Четвърта Битолска дружина“

На ездова рекогносцировка към сръбските позиции под Султан-Тепе (15 юни 1913 г.) от командира на Трета Солунска дружина ротмистър Д. Атанасов, капитан Каназирев, батарейния командир Мечкуевски, Симеон Радев (третият от ляво на дясно), кореспондента Мюра и др.

Оглед на сръбската позиция при Емирица на 16 юни 1913 г. от ротмистър Д. Атанасов и подпоручик Христо Драганов (в средата; на другия ден той падна геройски при атаката на противниковите окопи)

Главният караул на Трета Солунска дружина от Македоно-Одринското опълчение на 16 юни срещу сръбската позиция на Емирица: ротмистър Д. Атанасов, подпоручик Драганов, Симеон Радев и Д. Лепов

Подпоручик Иван Досев, командир на Първа рота от Трета Солунска дружина

Полк. А. Аврамов, главен интендант на Македоно-Одринското опълчение

Владимир Трайчев Радев, командир на Хлебопекарската рота на опълчението

ПРИЛОЖЕНИЕ № 3

Признания за приноса на Македоно-Одринското опълчение:

(Както вече знаем, отначало някои от дружините на Македоно-Одринското опълчение били насочени в подкрепа на бързо настъпващите наши войски от Лозенград и Одрин надолу и действували на изток от Марица, към Мраморно море; други негови части били включени в тъй наречения Кърджалийски отряд, командуването на който на 1 ноември поел генерал Н. Генев. Целта на този отряд била да доизчисти Родопите от турците и след това да слезе по долините на Арда и Марица към — сумарно казано — Местанлъ, Димотика, Гюмюрджина, Фере и Дедеагач, на Бяло и Мраморно море. След пленяването на останките от корпуса на Явер паша Кърджалийският отряд, който се числял към Втора армия на генерал Н. Иванов, бил разформирован и цялото опълчение, заедно с дружините на двете бригади в подкрепа на Трета армия, минало към Четвърта армия на генерал Ковачев. Впоследствие, при някои частични реорганизации, началник на армията станал генерал Диков.)

Извлечение: „Заповед по Четвърта отделна армия
№ 23
гр. Кешан, 23 април 1913 г.

...Със своите славни подвизи опълченците доказаха, че те са достойни потомци на своите прадеди от епохата на *Александър Македонски, Симеон и Самуила* и възкресиха паметта на геройските дела на последните."

Ще спомена признанието, което отдаде на опълчението и новият командир на Четвърта армия генерал-лейтенант Диков рано подиробед на 7 август 1913 г. на Лагера (малко преди големия сетен парад на опълчението и неговото тържествено влизане в София). В кратката си наполеоновска реч той напомни, че поел командуването на Четвърта армия в „един момент, близък до критически" и за възванието, което бе отправил към нея в цялост. Сетне, обгръщайки с поглед стегнатите редици на оцелелите опълченци, каза: „А когато вашите началници ми поискаха помощ в минути на най-силния устрем на противника, аз им отговорих: „Македоно-одринци нямат нужда от помощ, те имат толкова голяма морална сила в себе си, че са длъжни сами да сгазят противника, а в неговото поражение да търсят своята слава. Аз се гордея, че верата ми във вас се оправда. Вие юнашки се държахте и достойно съперничехте в борбата с дивните храбреци от славната Четвърта армия."

Малко след това пристигнал и заобиколил дружините най-важното военно лице у нас подир царя през тия месеци, помощник-главнокомандуващият генерал-лейтенант Димитриев. Надвивайки на вълнението си, той също произнесъл кратко слово, което тук заслужава да отбележа, защото е останало още по-неизвестно на нашите млади поколения. Радко Димитриев казал:

„Свалям шапката си пред вас, о, славни герои и борци за свободата на Македония! Прекланям се ниско пред вашия героизъм. Докато Македония ще ражда такива синове като вас, тя няма да загине."

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор. 5
Траян Радев

ТОВА, КОЕТО ВИДЯХ ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА. 9

БЕЛЕЖКИ И ПРИЛОЖЕНИЯ. 85

17 лв.